

ЕВРОПЕЙСКИ СЪЮЗ
ЕВРОПЕЙСКИ СТРУКТУРНИ И
ИНВЕСТИЦИОННИ ФОНДОВЕ

ОПЕРАТИВНА ПРОГРАМА
НАУКА И ОБРАЗОВАНИЕ ЗА
ИНТЕЛИГЕНТЕН РАСТЕЖ

ИНСТРУМЕНТ ЗА ИДЕНТИФИЦИРАНЕ НА МАРКЕРИ НА РИСК ПРИ ДЕЦА И УЧЕНИЦИ И ОПРЕДЕЛЯНЕ НА ВЪЗМОЖНОСТИ ЗА ПРЕДОСТАВЯНЕ НА ДОПЪЛНИТЕЛНА ПОДКРЕПА ЗА ЛИЧНОСТНО РАЗВИТИЕ НА ДЕЦА И УЧЕНИЦИ В РИСК И НАСОКИ ЗА ПРИЛАГАНЕТО НА ИНСТРУМЕНТА

Проект BG05M2OP001-3.018-0001 „Подкрепа за приобщаващо образование“, финансиран от Оперативна програма „Наука и образование за интелигентен растеж“, съфинансирана от Европейския съюз чрез Европейските структурни и инвестиционни фондове.

ИНСТРУМЕНТ ЗА ИДЕНТИФИЦИРАНЕ
НА МАРКЕРИ НА РИСК ПРИ ДЕЦА И УЧЕНИЦИ
И ОПРЕДЕЛЯНЕ НА ВЪЗМОЖНОСТИ
ЗА ПРЕДОСТАВЯНЕ НА ДОПЪЛНИТЕЛНА ПОДКРЕПА
ЗА ЛИЧНОСТНО РАЗВИТИЕ
НА ДЕЦА И УЧЕНИЦИ В РИСК
И НАСОКИ ЗА ПРИЛАГАНЕТО НА ИНСТРУМЕНТА

София, 2023

www.mon.bg

Проект BG05M2OP001-3.018-0001 „Подкрепа за приобщаващо образование“, финансиран от Оперативна програма „Наука и образование за интелигентен растеж“, съфинансирана от Европейския съюз чрез Европейските структурни и инвестиционни фондове.

Авторски екип:

Екип към Ноу-хау център за алтернативни грижи за деца – НБУ,
ръководител на авторския екип – Валентина Симеонова;
Анет Маринова, Даниел Босилков, Илияна Тотева, Янка Николова

Съдържанието на материалите, изразените възгледи и мнения в „Инструмент за идентифициране на маркери на риск при деца и ученици и определяне на възможности за предоставяне на допълнителна подкрепа за личностно развитие на деца и ученици в риск и насоки за прилагането на инструмента“ принадлежат на техните автори и не може да се приемат като официална позиция на Европейския съюз или на Министерството на образованието и науката.

МИНИСТЕРСТВО
НА ОБРАЗОВАНИЕТО
И НАУКАТА

© Министерство на образованието и науката, издател, 2023
www.mon.bg

ISBN 978-954-8973-45-8

Съдържание

Увод	5
Първа глава	
Инструмент за идентифициране на маркери на риск при деца и ученици и определяне на възможности за предоставяне на допълнителна подкрепа за личностно развитие на деца и ученици в риск	10
Наблюдение	12
Динамично интервю	13
Специализирани диагностични методи	16
Таблицы с области на идентифициране на проблеми и маркери за риск	16
Обобщение и анализ на информацията	26
Втора глава	
Насоки за прилагане на Инструмент за идентифициране на маркери на риск при деца и ученици и определяне на възможности за предоставяне на допълнителна подкрепа за личностно развитие на деца и ученици в риск в работата на специалистите от детските градини и училищата	30
Цели на насоките	31
Етапи в прилагането на подхода	33
Приложения	50
Приложение 1. Формат на План за подкрепа за личностно развитие на дете/ученик в риск	51
Приложение 2 Формат на Протокол от преглед на плана за подкрепа за личностно развитие на дете/ученик в риск	55

Увод

Разработеният инструмент за идентифициране на маркери на риск при деца и ученици има за цел да помогне на специалистите в образователната среда по-вярно и навреме да разчитат сигналите, подавани от децата и учениците, да осъществяват целенасочено наблюдение и да включват в процеса различни специалисти, в зависимост от случая на конкретното дете или ученик.

Често децата/учениците ни дават сигнали, че нещо се случва, че има проблем, но понякога тези сигнали се разчитат грешно или най-общо като лошо възпитание; недобро въздействие на средата, в която детето/ученикът се движи; лош родителски пример; особености на възрастта. Това най-общо определяне на причините не ни помага като специалисти да намерим верния път към детето или ученика и да му осигурим най-добрата подкрепа за излизане от кризата.

Емоционално травмирани, изолирани и отбягвани, децата и учениците от рисковите групи имат нищожно малък шанс или изобщо нямат такъв за равен старт в живота. Тези деца/ученици израстват с ниско самочувствие, без самосъзнание за перспектива и развитие, приемащи образа на аутсайдери. Безпомощни в повечето случаи да се справят със своето житейско положение, те често попадат в среди, които подлагат на опасност не само тяхното емоционално развитие, а и живота им.

Своевременната и професионална намеса в образователната среда, където детето/ученикът прекарва голяма част от своето време, ще осигури необходимата помощ и подкрепа за ограничаване на рисковото въздействие върху детето/ученика и ще създаде среда и възможности за неговото личностно развитие.

Основните групи деца и ученици в риск, към които е ориентиран инструментът

Законът за предучилищното и училищното образование (ЗПУО) определя „дете или ученик в риск“ (Допълнителни разпоредби, §1, т. 6), което е:

- без родителска грижа или чиито родители са починали, неизвестни, лишени са от родителски права или родителските им права са ограничени;
- жертва на злоупотреба, насилие, експлоатация или всякакво друго нехуманно или унижително отношение или наказание във или извън семейството му;
- в опасност от увреждане на неговото физическо, психическо, морално, интелектуално и социално развитие.“

Деца и ученици без родителска грижа или чиито родители са починали, неизвестни са, лишени са от родителски права или родителските им права са ограничени

Липсата на единия и/или на двамата родители в семейството може да е породена от множество фактори и причини – смърт, развод, фактическа раздяла вследствие на различни кризи в семейството, работа в чужбина и др. Без значение от причината, която е породила отсъствието на родителя/ите, детето е лишено от пълноценна семейна среда, което поражда проблеми по отношение на отглеждането, възпитанието и развитието му (*Кривидарева, Б. и кол., 2012*).

Ранната загуба на родител поради смърт е силно стресово събитие за детето, което може значително да затрудни възможностите му да се справя в ежедневието, както и да доведе до някои негативни последици, застрашавайки емоционалното, когнитивното и социалното му развитие (Lueken and Lemeru, 2004; Taffa. M., 2018). Разбирането на големия стрес, през който преминава детето/ученикът, е от особена важност, за да може да му се осигури достатъчно добра подкрепа.

Когато работим с дете/ученик, което е преживяло тежка загуба на близък член на семейството, е много важно да имаме представа за особеностите на възрастта му, нивото на разбиране, както и за специфичните особености на скърбенето при децата. Липсата на достатъчно грижа и осигуряване на подкрепа в моменти след загуба на родител или при отглеждане в несемейна среда може да доведе до редица трудности и особености в обучителен, социален и личностов план при децата. (Getler et al., 2004)

При децата в предучилищна възраст загубата на родител трябва да се разглежда в контекста на когнитивното им развитие (недостатъчно добре изградената представа за смъртта), както и от гледна точка на качеството на връзката между детето и починалия родител. При тези деца могат да се наблюдават (Fronstin et al., 2001): занижен интерес за игра и общуване; отказ от хранене; нежелание за включване в предложени занимания; чувство за вина; децата изглеждат по-затворени и др.

В дългосрочен план съществува риск от отказ от занимания (учебни и социални), които да затруднят включването и оставането на детето в образователната институция. При някои деца се наблюдава спад в когнитивните способности, както и понижено желание за учене и изява.

При децата в училищна възраст, които са загубили родител, се наблюдава повишен риск от депресивни симптоми (често съчетани с агресивни прояви), автоагресивно поведение (на моменти суицидни опити), повишена вероятност от злоупотреба с наркотични вещества и/или алкохол (Cas et. Al, 2011). Съобразно социално-икономическия статус на семейството, загубата на родител може да доведе до отпадане на ученика от училище, както и до ранното му (недоброволно) включване на трудовия пазар.

В обучителен план при децата, които са преживели загуба на родител, се наблюдава спад в училищното справяне, чести отсъствия, както и по-активно противопоставящо се поведение. При тези деца се наблюдават значителни трудности с вниманието, неизпълнение на домашни задачи, застрашени са от повтаряне на класове и/или пълно отпадане от училищната система.

Редица изследвания описват рисковете и предизвикателствата в развитието на **деца, които не са отглеждани от родителите си** (Златкова-Дончева, 2015). За отглеждането и възпитанието на детето извън биологичното му семейство в Закона за закрила на детето са предвидени различни форми като: настаняване при близки и роднини, в приемни семейства или в резидентни социални услуги, ако не може да се осигури семейна среда.

Дори и с осигуряването на максимално благоприятни условия, при деца/ученици, отглеждани извън биологичното им семейство, се наблюдава повишен риск от поведенчески проблеми, емоционални трудности, както и трудно вписване в средата (Harmke Leloux-Opmeer et all., 2016). Тези трудности и проблеми следва да се разбират като своеобразен „вик за помощ“ при децата/учениците, които често страдат в разбирането си за ситуацията и кои са подходящите модели на социално поведение.

Често тези деца/ученици са с по-бавен темп на развитие, поради недостиг на индивидуално внимание и емоционална подкрепа, произтичащи от институционализацията и груповия начин на живот. При тях могат да се наблюдават: тревожност и страх, неадекватна самооценка, емоционална лабилност, чувство на самота, недоверие в отношенията, проблеми с адаптацията, общуването и привързаността. Обикновено тези деца/ученици нямат ясна идея за бъдещето.

Поради това че са изоставени, децата без родителска грижа са убедени в своята ненужност, подценяват способностите си и не притежават достатъчен ресурс за справяне с трудностите.

Чувствайки се различни, те се дистанцират от връстниците си, трудно се интегрират в учебна среда, често са склонни да извършват асоциални прояви, бягства от училище, излагане на рискови ситуации, влизане в конфликт със закона.

В училище тези деца могат да проявяват проблеми в ученето, поведението и емоционални проблеми, които невинаги са ясно открити, водещо може да не бъде вътрешнопсихичното страдание, а психосоциалните проблеми и затруднения, които те изпитват. Наблюдението в класната стая следва да се насочи към загубата им на мотивация за учене, дезангажиране от учебния процес и училището. Подкрепата към тях се развива, когато учителите и другите специалисти в образователната среда идентифицират качества или таланти на децата, които те да започнат да ценят и с които да се гордеят.

Деца и ученици, жертва на злоупотреба, насилие, експлоатация или всякакво друго нехуманно, унижително отношение или наказание във или извън семейството

В първото комплексно изследване на насилието над деца в България, (<https://www.unicef.org/bulgaria/media/10236/file/BGR-VAC-Report-volume-1-BG.pdf>), проведено от УНИЦЕФ в периода 2019–2020 г., се показва, че всяко второ дете в България до 18-годишна възраст, или 47% от децата, са преживели някаква форма на насилие. Емоционалното насилие е най-често срещаният вид (45,9%), последвано от физическо (31,2%), сексуално насилие (15,6%) и пренебрегване (10,5%). Насилието най-често се наблюдава сред децата в училище (38,3%), следвано от това в общността (37,6%) и у дома (30,9%). Всяко трето дете (34,8%) посочва, че се чувства в опасност у дома, в училище или в общността.

Насилието може да приеме множество различни форми, включително прибягване до физически наказания с цел дисциплиниране на детето, когато е непослушно, тормоз от страна на връстници в училище, сексуален тормоз над тийнейджъри, заплахи, изнудване и обиди, отправени лично или онлайн, и несправяне от страна на този, който се грижи за детето, да го защити и да удовлетвори основните му физически и емоционални потребности.

Традиционно, в продължение на векове, обществото е демонстрирало висок толеранс към физическите наказания спрямо децата. В доклад от проведено национално представително проучване, озаглавено „Нагласи към правото на защита от телесно наказание в България“, се описва, че 2/3 от родителите в България продължават да налагат телесни наказания на децата си. Най-честа жертва на насилие и експлоатация стават децата, живеещи в бедност, с лошо качество на живот, лишени от каквато и да е форма на подкрепа (материална, психическа, емоционална) както от страна на техните семейства, така и от страна на институциите. Живеещи в условия на дискриминация и маргинализация, много ромски деца прекъсват обучението си със съгласието или принудата от семейството, за да допринесат за увеличаване на доходите чрез просия или други незаконни дейности като джебчийство и дребни кражби.

Изследванията показват, че липсата на подкрепяща среда от страна на семейството, близките и училището е определяща за повтарящите се и продължаващи случаи на насилие. От особена важност е да се повиши чувствителността на институциите към децата/учениците, жертви на насилие, както и да се подобрят механизмите за реакция и закрила.

Физическото насилие най-често се разпознава по насинявания, натъртвания, изгаряния, следи от ухапвания, счупени кости и др., които децата/учениците могат да имат по тялото си. Обикновено тези деца са неспокойни, лесно се разстройват, самоизолират се, лъжат, отлагат прибирането у дома, отговарят едностранно на въпроси, крайни са в поведението си – от агресивност до пасивност, имат чести прояви на физическа и вербална агресия спрямо другите.

За разлика от преживяното физическо насилие децата съобщават по-често за **психическо или емоционално насилие** в училище, отколкото у дома. Емоционалното насилие може да бъде определено като форма на малтретиране, словесно поругаване, което включва увреждащо общуване, всяване на ужас, тероризиране и отправяне на заплахи, изолиране, пренебрегване,

обиждане, унизяване. Този вид насилие нанася дългосрочна вреда върху детето и това може да доведе до развиване на висока степен на тревожност, нервност, агресивност или поведение на безразличие и неспособност да участва в училищни занимания, игри и други развлекателни дейности. Често децата се затварят в себе си, избягват общуване при търсене на контакт с тях; проявяват спонтанни/неочаквани изблици на агресия, стремят се към привличане на внимание, например чрез упорито непослушание или агресивност към другите деца.

Децата, жертви на **сексуално насилие**, най-често имат занемарен външен вид, натрапчивости, свързани с личната хигиена. При тях може да се наблюдава лабилно емоционално състояние, гняв и враждебност към възрастни, нетипични за възрастта сексуални познания и/или поведение. Понякога разиграват сексуални сцени чрез игра или рисунки. Имат влошено поведение и ниски образователни постижения в детската градина или училището.

Много деца в училище споделят, че са преживели физическо насилие или заплахи от други деца. Все повече деца идват на училище, въоръжени с нож, бокс или друг предмет, който да им служи за самоотбрана. Пътят от вкъщи до училище нерядко е белязан от актове на насилие между самите деца. По този начин базисната сигурност на децата е подложена на риск, което се отразява на тяхната мотивация за учене и участие в различни дейности за личностно развитие. Децата, които са преживели насилие, имат нужда да изразят своето объркване, гнева си или други чувства, свързани с това, което им се е случило – те се нуждаят от повече време за индивидуална работа и подкрепа и е важно в екипа за работа с детето да се включи психолог. В зависимост от условията, индивидуализираната подкрепа може да включва в допълнение и групово работа с други деца/ученици, консултиране на родителите и насочване към външни ресурси в общността.

Още една специфика при тези деца е в проявите на симптоми на посттравматично стресово разстройство (*PTSD, APA, 1994*). Често те се бъркат със симптоми на депресия или проблеми с поведението. Децата с този проблем се нуждаят от клинична работа чрез външна терапевтична помощ и консултиране.

Децата и ученици в опасност от увреждане на тяхното физическо, психическо, морално, интелектуално и социално развитие

Изследванията, свързани с бедността, показват, че немалка част от родителите не могат да задоволят базисните нужди на детето като например осигуряване на подходяща храна, подслон, топлина, хигиена, образование и медицински грижи. Детето може също така да бъде negliжирано чрез липсата на адекватно наблюдение, внимание и контрол – „неадекватен надзор“, което директно да застраши здравето или живота му – например достъп до отрови, опасни предмети и пр. Подобен тип пропуски и/или пренебрегване обикновено са относително устойчиви във времето и могат да доведат до сериозни проблеми в развитието на детето, в отделни случаи дори до смърт. Изследванията в световен мащаб показват, че процентът на деца, които са жертва на физическо negliжиране, варира от 16,3% до 20,6%, а тези на емоционално – от 18,4 % до 29,4% (*Stoltenborg et al. 2013; Clement et al. 2016*). Пренебрегването (negлижирането) на детето е най-разпространената форма на малтретиране в детска възраст (*ACF, 2006*). Защо обаче се стига до т.нар. ефект „negлижиране на negliжирането“? Насилието на детето, особено физическото и сексуалното, е по-видимо и обикновено предизвиква много повече внимание. Насилието оставя видими следи и белези, докато negliжирането в повечето случаи е „по-невидимо“.

Децата, търпящи negliжиране, често изостават във физическото си развитие – ръст и тегло под нормата за възрастта, занемарен външен вид, неподходящо облекло за сезона. Negliжираните деца от ранна възраст са апатични към комуникации, могат да закъсняват или да отсъстват от училище, да не проявяват интерес към каквато и да е училищна дейност. Често се случва да боледуват, наблюдават се разстройства в начина на хранене, фрустрират се лесно, имат ниско самочувствие, трудно се контролират, имат проблеми с вниманието, липсват им социални умения.

Ангажирането на децата в дейности, несвойствени за възрастта им, също може да бъде причина за увреждане на тяхното физическо, психическо, морално, интелектуално и социално развитие. Такива дейности са например: поддържане на домакинството, грижа за по-малки братя и сестри, ранно задомяване, участие в осигуряване на прехраната на семейството.

Обикновено когато се дискутира темата за negliжиране, основен акцент се поставя върху пренебрегването при малките деца, докато юношите остават изолирани. Някои изследвания обаче дават данни, че поне един от седем юноши на възраст между 14–15 години споделя, че живее с родител/и, които го пренебрегват. При юношите negliжирането не протича по начина, по който това се случва с малкото дете. Явни знаци на физическо negliжиране (напр. липса на храна, мръсни и скъсани дрехи) са по-рядко срещани при юношите, докато недостатъчната грижа и подкрепа при справяне с емоционални и обучителни трудности често остават скрити. Важно е да имаме предвид, особено когато работим с юноши, че макар да са по-големи, те продължават да бъдат зависими от грижата и подкрепата на своите родители.

Не всеки случай, при който възрастен не успява да подsigури базовите потребности на детето, трябва да се разглежда като форма на negliжиране. Трябва да се вземат предвид фактори като здравословното състояние на родителите, тяхното психично здраве, злоупотреба с вещества или пък наличието на домашно насилие в семейството. Всяко съмнение и форма на negliжиране следва да се разглежда в по-широк контекст, да се изследват причините и да се търсят най-подходящите мерки и възможности за подкрепа на детето. Поради това, че главната цел в училище е обучението, специалистите в системата на училищното образование трябва да подкрепят и помагат на децата да постигнат чувство за справяне в училище и готовност за продължително учене. Подкрепата за ученика повече се насочва към когнитивните области – учене, мислене, мотивация, решаване на проблеми. Създаването на среда за активно включване на ученика в различни дейности и училищни проекти е от съществено значение за преодоляване на рисковете при тези ученици.

1

**Инструмент за идентифициране
на маркери на риск при деца и ученици
и определяне на възможности
за предоставяне на допълнителна
подкрепа за личностно развитие
на деца и ученици в риск**

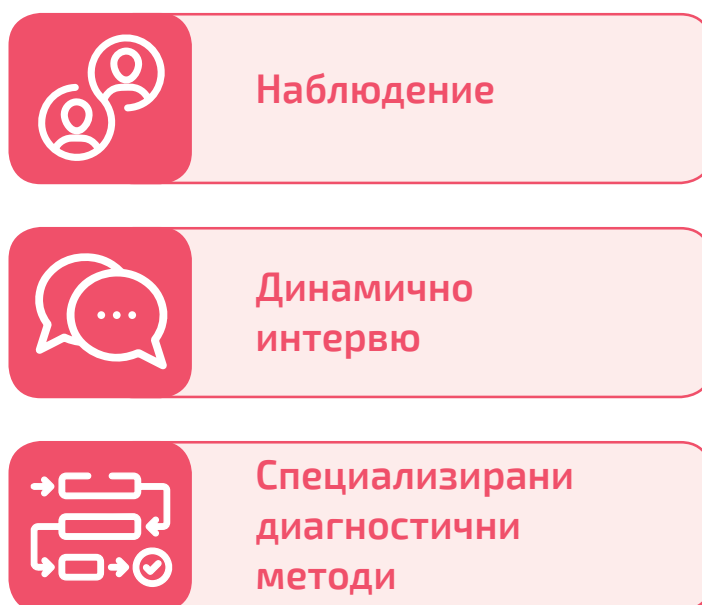
Методи за разпознаване и изследване на маркери за риск

Много често в ежедневната ни работа с деца/ученици се случва да изпитаме някакво особено усещане (безпокойство) по отношение на някое дете/ученик. Случва се, сякаш без основателна причина, да се притесним и разтревожим за дете, като понякога това отминава бързо, но друг път се запазва като преживяване. Това особено чувство обикновено подтиква специалистите да наблюдават малко повече детето (и семейството му), да задават повече въпроси и като цяло да следят малко по-внимателно развитието, справянето и цялостното му функциониране (Erismann J et al, 2020; van den Brink, N et al., 2018). Оказва се, че описаното „интуитивно познание“ (Janson St., 2021) в повечето случаи е основата, на която стъпват специалистите, когато започват да търсят отговори и/или потвърждения на своите съмнения. Интуицията обаче не е достатъчно условие, а още по-малко основание, за да се приеме, че едно дете/ученик се намира в риск. Тя е основа за създаване на хипотеза (предположение), но същата следва да бъде проверена по множество различни начини.

Превенцията на проблеми на уязвими деца/ученици в образователната среда налага ангажираните професионалисти да прилагат по-широката перспектива на системно мислене, т.е. да държат сметка за фактори от средата на детето/ученика и влиянието им върху демонстрираните прояви в поведението му. От друга страна, колкото повече се знае за ситуацията на детето/ученика, толкова повече учителите ще бъдат емпатични и ще разбират по-добре различните страни на проблема.

Има много различни методи, които са на разположение и могат да подпомогнат работата на педагогическите специалисти в разпознаването и разбирането на маркери за риск в поведението на детето/ученика. Професионалистите са тези, които избират онези методи за разпознаване и изследване, които обещават да съберат най-важната информация с оглед на специфичната ситуация на детето/ученика и на разумния срок.

Достъпни и полезни методи за разпознаване и изследване на маркери за риск

Наблюдение

Наблюдението е основен метод за проучване и диагностика. Чрез него могат да се регистрират поведения, мотиви, желания и отношения. В образователната среда наблюдението може да се фокусира върху обучението в клас (как детето/ученикът се справя в структурирани занимания, при изпитване, самостоятелни задачи и пр.), както и да бъде насочено към отношенията с връстниците и/или с възрастните.

Наблюдението може да не е структурирано, т.е. непреднамерено да се регистрират всякакви поведения, които да се отнасят до всички области на психичното функциониране, или структурирано, т.е. преднамерено да се наблюдават предварително определени поведения. Наблюдението може да се извършва като включено наблюдение (наблюдаващият е активна част от средата, дейностите и взаимоотношенията на наблюдавания) или невключено (наблюдаващият е на дистанция от случващото се със и около наблюдавания). Резултат от наблюдението е регистрацията на повтарящи се модели на поведение и техните различия спрямо различните ситуации и хора.

Доброто провеждане на наблюдението изисква то да бъде предварително обмислено: да са изяснени целите и конкретните области и ситуации за наблюдение, както и да се реши какъв вид наблюдение ще се използва. Важно условие за успешното приложение на метода на наблюдение е наличието на добре разработени документи/карти за наблюдение, които да дават възможности за регистриране на всички признаци, които са предмет на проучване.

Наблюдението изисква регистриране (записване) на специфични особености, които се забелязват по време на протичането му. Вниманието на образователния специалист трябва да е обърнато не само към трудностите и негативните особености, но и да отчита силните страни и потенциалните възможности на детето/ученика. При наблюдение в структурирани учебни занимания е добре да се регистрират и конкретни данни (напр. минути на активно внимание, колко задачи успява да изпълни, преди да се откаже и пр.). В отношенията с другите деца/ученици от групата/паралелката е добре да се отчита кой и в какви моменти инициира ситуацията, как реагира детето/ученикът на проявите на другите, как се защитава и пр.

Важно е да се има предвид, че наблюдението дава конкретна информация, която не може да се генерализира за поведението и личността на наблюдавания като цяло. Необходимо е да се избягва субективното тълкуване на наблюдаваните процеси и явления през призмата на ценностната система на наблюдаващия, поради което наблюденията трябва да се обсъждат в екип за постигане на по-пълна картина за поведението на детето. За да може да се разберат и интерпретират регистрираните в наблюдението явления, са необходими и други методи на оценка като интервюта с детето/ученика, тестване и пр.

Динамично интервю

Интервюто е инструмент за:

- установяване на доверителен контакт;
- събиране на информация;
- даване на информация;
- изясняване на гледната точка на интервюирания относно това, как тя/той вижда своя проблем и начините за решаване на този проблем;
- изясняване на потребности, желания, планове и проблеми;
- получаване на мнение, позиция, гледна точка при планиране на работата.

Интервюирането, както всеки процес на общуване между хора, има два основни аспекта – съдържателен и процесуален. **Съдържателният аспект** е изразената с думи информация. **Процесуалният аспект** обхваща най-общо „неказаните“ неща – невербалните сигнали, тонът и интонацията на говорене, мълчанието, физиологичните реакции на определени въпроси (напр. изчервяване, изпотяване, учестяване на дишането и пр.), последователността на повдиганите теми и асоциации в речта на детето/ученика, емоционалните реакции, „нечуването“ на определени въпроси, използваните думи и т.н. Двата аспекта са равнопоставени при разпределяне на вниманието и при интерпретация на информацията от интервюиращия.

Необходими умения за провеждане на динамично интервю като част от формирането на доверителни отношения:

➤ Недирективно водене на разговора

Характерно е воденето на разговора чрез въпроси, а не чрез съветване и учене на детето/ученика. Въпросите са предимно отворени и стимулиращи съвместното изследване на проблема. Те могат да бъдат: „Какъв точно е проблемът според теб?“, „Свързан ли е с други проблеми?“, „Как е възникнал този проблем?/Как започна всичко?“, „Правени ли са опити за решаването му?“, „Какви възможни начини за справяне с този проблем има?/Как си се справял досега?“; други въпроси са: „Какво би предпочел/ изпитал/ пробвал от тези начини?“, „Какво очакваш да се случи, ако предприемеш...?“, „А дали не би опитал един такъв вариант...“

➤ Фокусиране върху преживяванията и отношенията

Във всяко интервю малко или повече съществува процес на това ниво. Интервюто започва по по-безопасен начин, като общ разговор с детето/ученика и постепенно се преминава на процесно ниво, чрез подходящи въпроси като например: „Изглежда ти е много трудно да говориш за това, така ли е, или греша?“. Това са изисквания или въпроси, чрез които се отварят процесни области, теми за отношения, чувства, които интервюираното дете/ученик изпитва в момента.

Въпросите са основният работен инструментариум на интервюто.

Умения за различаване и използване на различни видове въпроси:

- **Отворени въпроси** – служат за разширяване на събирането на информация, за допълване на установени факти с още обстоятелства.

- **Затворени въпроси** – служат за получаване на еднозначен отговор от типа „да“ или „не“, а също и за предоставяне на конкретни данни от страна на детето/ученика.
- **Рефлексивни въпроси** – те проучват последователно и изчерпателно конкретна съдържателна област или тема в интервюто. Основните въпроси се формулират на базата на: „Кой?“, „Какво?“, „Къде?“, „Кога?“, „Защо?“.
- **Линейни въпроси** – те проучват последователно и изчерпателно конкретна съдържателна област или тема в интервюто. Основните въпроси се формулират на базата на: „Кой?“, „Какво?“, „Къде?“, „Кога?“, „Защо?“.
- **Кръгови въпроси** – те са изследователски и откривателски ориентирани. Чрез тях се проучват системните отношения и начините, по които си взаимодействат засегнатите в интервюто субекти и обстоятелства.
- **Стратегически въпроси** – служат за направляване на посоката на интервюто.
- **Сондиращи въпроси** – предназначени са за проучване на детайлите и изясняване на по-дълбок смисъл.
- **Въпроси за обратна връзка** – те могат да имат контролен характер, да осигуряват съответствие в разбирането на двете страни в сесията по обсъжданите теми.
- **Уточняващи въпроси** – чрез тях се търси конкретизиране на информацията и на нейния смисъл.
- **Въпроси-меню** – те са формулирани по такъв начин, че да предложат на интервюирания варианти за отговор.

Динамично интервю с детето/ученика

Важно е да се има предвид, че не всеки свободен разговор между учител и дете/ученик е интервю. Свободният разговор може да служи като основа за създаване на хипотези, но не и за тяхното потвърждаване или отхвърляне. Интервюто с детето/ученика обикновено изисква съгласието на родителя. То може да се проведе както в структурирана, така и в неструктурирана форма. При съмнения за риск интервюто с детето/ученика следва да не е насочено към конкретен проблем и/или трудности (така се повишава сугестивният ефект), а да е ориентирано към запознаване с него, ежедневието, интересите, трудностите и силните му страни. Когато провеждаме интервю с дете/ученик, добре е да започнем отново с въвеждане на правилото за конфиденциалност („Това, което ще си кажем, ще си остане само между нас“), както и да се обясни (по подходящ начин) целта.

Основни компоненти на интервюто с деца/юноши (по McConaughy & Achenbach):

- **Започнете с по-обща теми** – напр. предпочитани дейности и занимания, как се чувства в образователната институция, плановете за следващия етап, в кое се чувства успешен, в кое не толкова.
- **Приятелите** – хората, които харесва/не харесва, проблеми във взаимоотношенията с връстниците, как се справя с трудности в социални ситуации.
- **Взаимоотношения в семейството** – кои живеят въкъщи, имат ли правила, наказания; взаимоотношенията с родителите, братята/сестрите.
- **Фантазии** – бъдещи желанија, цели.
- **Себевъзприемане** – какво мисли за себе си, иска ли нещо да промени, какво иска да запази и развива.

При по-малки деца или такива, на които им е трудно да отговорят на зададените въпроси, е възможно интервюто да бъде проведено в по-неструктурирана форма, както и опосредствано през различни неща (напр. рисунки, играчки и пр.). Когато обаче се използват рисунки, играчки, е важно да се има предвид, че подобни занимания често са поле за развиване на детските

фантазии и представените там сюжети и случки не бива винаги да се възприемат за пълна истина.

Въпроси, които може да се зададат след рисунка на детето:

- Каква интересна рисунка! Сега ще направим нещо специално.
- Кажете ми три неща, които това дете обича да прави.
- Кажете ми три неща, които това дете не обича да прави.
- Какво харесва това дете в детската градина/училището?
- Какво не му харесва в детската градина/училището?
- Какво му харесва вкъщи/в семейството?
- Какво не му харесва вкъщи/в семейството?
- Какво обича да прави най-много след детската градина/училището?
- Какво прави това дете/ученик, когато има проблеми, грижи?
- На какво се радва, кога е щастливо? (Какво кара това дете/ученик да се чувства радостно/щастливо?)
- Кога е тъжно? (Какво кара това дете/ученик да се чувства тъжно?)
- Какво най-много харесва у себе си?
- На какво/кого се ядосва? (Какво го кара да се ядосва, да се разгневява?)
- Какви игри обича да играе това дете/ученик?
- От какво се плаши/се страхува това дете/ученик?
- Какво мислят другите деца/ученици за него?

Динамичното интервю за целите на изследване на маркерите за риск включва и среща с родителите.

Основни компоненти на интервюто с родител (по Sattler, 2002)

- Поздравете родителите и се представете. (Обяснете отново целта на разговора, благодарете им, че са отделили от времето си. Подчертайте, че разговорът е конфиденциален, освен в случаите, когато се касае за заплаха за живота и здравето на детето.)
- Открийте интервюто с въвеждаща фраза, например: *„Напоследък ми се струва, че... е малко притеснен/а. Малко по-трудно се справя с обучението/ученето... На Вас това прави ли Ви впечатление?“*.
- Направете преглед на историята на развитието.
- Информирайте се за проблемите така, както са представени от родителите. (Не се опитвайте да представите вашата визия за единствено вярна, нито очаквайте те да се съгласят с вас.)
- Потърсете родителското обяснение за трудностите/особеностите при детето/ученика.
- Ако е възможно, представете им още една (вашата) перспектива към нещата, но по ненаатраплив начин.
- Приключете интервюто: изпратете родителите с подходяща заключителна реплика: *„Благодаря, че дойдохте. В случай че имате други въпроси, винаги може да ме потърсите по телефон/имейл.“*

Специализирани диагностични методи

Тук няма да се спираме подробно на специализираните диагностични методи, тъй като всеки ангажиран с предоставяне на подкрепа за личностно развитие специалист (учител, специален педагог, ресурсен учител, психолог, логопед и др.) разполага с набор от конкретни диагностични методи и инструменти в зависимост от професията, която упражнява. В образователната система вече има прилагани формални методи за оценка на образователни потребности, които са публикувани на сайта на МОН, в платформата „Приобщаващо образование“. Те основно се използват при определяне и вземане на решение за обучение при специални потребности. Приложението им при изследване и разпознаване на маркери за риск е препоръчително. Целта е да се улесни и структурира процесът на разбиране на проявите. От друга страна, формалните диагностични средства служат като допълване на информацията, особено ако екипът за подкрепа за личностно развитие в образователната институция взема решение да се изпълнят превантивни и/или интензивни дейности в рамките на общата подкрепа. Дейностите за допълнителна подкрепа за личностно развитие включват детайлна оценка на индивидуалните потребности по предложената Методика за оценка на потребности, която включва информация, получена чрез специализирани диагностични методи. Към специализираните методи спадат още детските рисунки и проективните въпроси.

Важно е да се имат предвид ограниченията на отделните методи и инструменти, както и необходимостта от обучение, за да може да се прилагат те правилно и за да се интерпретират коректно получените резултати.

Таблицы с области на идентифициране на проблеми и маркери за риск

Разработените и групирани в таблици области на идентифицирани проблеми и маркери за риск имат за цел да информират и ориентират специалистите в образователната среда да осъществяват целенасочено наблюдение и своевременно намеса според случая на конкретното дете/ученик, в която да търсят помощта на различни специалисти.

Маркерите, които сигнализират, че детето/ученикът може да е в риск, се разделят на различни групи, които се различават за предучилищна и училищна възраст и са базирани както на рисковите и защитни фактори за развитие на детето/ученика (*Douglas, D. 2004. Child development: A Practitioner's Guide. The Guilford Press*), така и на изследвания и опит от терена на детски градини и училища, провеждани от различни организации и научни екипи.

Познаването и анализът на факторите, индикиращи появата на риск при различните групи деца/ученици, правят възможно търсенето и разработването на превантивни мерки и дейности за предотвратяване или минимизиране на рисковите характеристики на средата и/или на поведението на детето/ученика. Това дава възможност на специалистите в образованието да се фокусират върху превенцията на риска, вместо към корекция на последиците и компенсирание на дефицити, които често са твърде тежки, комплексни и изискват целенасочени действия, мерки и политики във всички области на социалното функциониране на детето/ученика.

**ТАБЛИЦИ ЗА ДЕЦА И УЧЕНИЦИ БЕЗ РОДИТЕЛСКА ГРИЖА
ИЛИ ЧИИТО РОДИТЕЛИ СА ПОЧИНАЛИ, НЕИЗВЕСТНИ СА, ЛИШЕНИ СА ОТ
РОДИТЕЛСКИ ПРАВА, ИЛИ РОДИТЕЛСКИТЕ ИМ ПРАВА СА ОГРАНИЧЕНИ**

Предучилищна възраст	
Области на идентифициране на проблеми	Маркери за риск
Контролиране на емоциите	Често изпада в ярост или избухва;
	Лесно се разплаква;
	Напрегнато е и не може да се отпусне;
	Постоянно говори за смъртта на близките си или се интересува от темата за смъртта;
	Изглежда угрижено, тъжно и нещастно;
	Страхува се да остане само (<i>напр. в тоалетната, коридора</i>);
	Има автоагресивни прояви (<i>самонаранява се</i>);
	Игнорира възрастните;
	Прилепва се към възрастните.
Игра и фантазия	Едни и същи теми присъстват в играта му (<i>смърт, изоставяне, раздяла, разрушение</i>);
	Казва, че иска да умре;
	Държи се като човека, който е починал;
	Има беден речник;
	Отговаря кратко на въпроси;
	Трудно задържа вниманието си;
	Самоизолира се;
	Не използва играчките по предназначение – удря, тропа, хвърля;
Изглежда напрегнато.	
Влияние на семейната среда	Постоянно търси и пита за родителите си;
	Споделя, че го е страх да не се върне починалият;
	Страхува се да не умре и някой друг от семейството;
	Задава едни и същи въпроси;
	Идва с едни и същи дрехи повече от два-три дни;
	Няма осигурени чисто бельо и дрехи.
Влияние на здравните фактори	Трудно заспива;
	Споделя, че сънува кошмари;
	Отказва да се храни;
	Съпротивлява се при приспиване;
	Избягва визуален контакт;
	Продължително поклаща тяло;
	Изглежда сякаш няма желание за нищо;
	Изпуска се по-често от преди;
	Храни се лакомо и повече отпреди;
	Изглежда болно и отпаднало;
	Изглежда недоспало/недохранено;
	Изостава във физическото развитие (ръст, тегло) в сравнение с другите деца на същата възраст.

Училищна възраст	
Области на идентифициране на проблеми	Маркери за риск
Поведение и учене	Често изпада в ярост или избухва;
	Има автоагресивни прояви (<i>самонаранява се</i>);
	Променя стила си на обличане (<i>неподходящо облекло</i>);
	Въвлича се в сбивания;
	Мирише на алкохол/цигари;
	Отказва да ходи на училище;
	Конфронтира се с учителите;
	Държи се предизвикателно;
	Има недоспал вид (<i>задрямва в час</i>);
	Бяга от учебни часове;
	Реагира бързо и остро на критика и/или при несправяне;
	Рязко понижава успеха си;
	Споделя, че не разбира много от нещата, които учи;
	Често търси отговорния възрастен (<i>директор, учител, педагогически съветник</i>) и се оплаква.
Внимание и концентрация	Лесно се разсейва;
	Не успява да завърши нещата, които е започнал;
	Не може да се организира;
	Опитва се да избегне задачи, които изискват мислене;
	Губи интерес към това, което прави;
	Изглежда сякаш не слуша, когато му говорят;
	Трудно участва в разговор и като цяло не е склонен да разговаря, особено за себе си.
Хиперактивност и тревожност	Постоянно се движи и нервничи;
	Не го свърта на едно място;
	Не може да стои седнал, когато това се изисква;
	Има трудност да се укроти, когато е помолен;
	Тича насам-натам и се катери навсякъде, когато не трябва;
	Нервен и несигурен е в нови ситуации, лесно губи увереност;
	Изпитва много страхове, лесно се плаши;
	Много неща го тревожат, често изглежда угрижен;
	Самоизолира се от другите и страни от тях;
	Често се чувства виновен;
	Оплаква се от телесни болки и се чувства неразположен;
	Често ходи при медицинската сестра;
	Боледува по-често от обикновено (като промяна в поведението);
	Склонен е към уединение.
Импулсивност, агресивност, противопоставяне	Прави грешки от небрежност;
	Изстрелва отговора преди въпросът да е завършен;
	Трудно изчаква реда си;
	Враждебен е към другите;
	Сърдит, злопамятен е;

Училищна възраст	
Области на идентифициране на проблеми	Маркери за риск
	<p>Гледа да отмъсти;</p> <p>Нарочно прави така, че да ядосва другите;</p> <p>Прекъсва, намесва се в разговори или действия;</p> <p>Продължава да говори, когато е помолен да спре;</p> <p>Участва в приятелска група, която стимулира проблемно поведение, противообществени прояви;</p> <p>Сериозно лъже и мами;</p> <p>Краде;</p> <p>Съсипва чужда собственост или унищожава чужди вещи;</p> <p>Проявява физическа жестокост и наистина е наранил някого;</p> <p>Проявява жестокост към животни;</p> <p>Проявява към другите поведение със сексуален характер.</p>
Социални умения и отношения с връстници	<p>Проявява засилена агресия към другите ученици и/или възрастни – като промяна в поведението;</p> <p>Губи приятелите си;</p> <p>Учениците странят от него и го избягват;</p> <p>Започва да дружи с по-малки ученици или с по-големи от своята възраст;</p> <p>Тормози и/или е тормозен от другите ученици;</p> <p>Често критикува другите ученици;</p> <p>Не се включва в училищни дейности;</p> <p>Избягва старите си приятели;</p> <p>Смята, че не се справя добре;</p> <p>Самообвинява се за всичко и се преживява като жертва;</p> <p>Обвинява другите за своите грешки;</p> <p>Не е харесван от другите ученици.</p>
Признаци на депресия и други емоционални затруднения	<p>Има отпаднал вид;</p> <p>Има следи от самонараняване;</p> <p>Изглежда унил и затворен в себе си;</p> <p>Започва активно да се грижи за другите;</p> <p>Често се оплаква от здравословни проблеми (<i>напр. болки в очите, мигренозни болки, болки в корема и др.</i>);</p> <p>Често плаче;</p> <p>Отказва се от отборите/клубовете по интереси и занемарява социалния си живот;</p> <p>Нещата, които преди му носят удоволствие, вече не го вълнуват;</p> <p>Постоянно се чувства виновен;</p> <p>Споделя за суицидни мисли/намерения;</p> <p>Има промяна в телесното му тегло – отказва да се храни или качва килограми;</p> <p>Прекалено загрижен е за собствените си способности (учене, спорт, социални умения);</p> <p>Чувства се сякаш е нищожен или не струва.</p>

**ТАБЛИЦИ ЗА ДЕЦА И УЧЕНИЦИ,
ЖЕРТВА НА ЗЛОУПОТРЕБА, НАСИЛИЕ, ЕКСПЛОАТАЦИЯ
ИЛИ ВСЯКАКВО ДРУГО НЕХУМАНО ИЛИ УНИЗИТЕЛНО ОТНОШЕНИЕ
ИЛИ НАКАЗАНИЕ ВЪВ ИЛИ ИЗВЪН СЕМЕЙСТВОТО**

Предучилищна възраст	
Области на идентифициране на проблеми	Маркери за риск
Контролиране на емоциите	Зависимо е от възрастните, постоянно се върти около учителите;
	Има проблеми с границите – търси близост с учителите, прегръща ги;
	Склонно е да нарушава границите и да търси близост с непознати;
	Трудно следва правила;
	Държи се предизвикателно с възрастните и/или с децата;
	Често и бързо сменя настроението си;
	Има моменти на „празно и студено вторачване“.
Игра и фантазия	Изглежда разсеяно, отнесено;
	В игрите му се появяват сексуални елементи (сцени, разкази, разглеждане). Показва половите си органи и иска да гледа и тези на другите деца;
	Често говори за секс, като показва добри познания по темата (спрямо очакваното за възрастта);
	Изглежда несигурно, объркано в отношенията с хората;
	Нервно е, отдръпнато е, избягва контакт с другите деца и възрастни;
	Апатично е, склонно е да играе само;
	Другите деца го избягват.
Влияние на семейната среда	Отсъства от детската градина без ясна причина;
	Идва в недобър външен вид;
	Не иска да споделя за вкъщи;
	Не иска да се прибира вкъщи;
	Страх го е, когато някой от родителите идва да го вземе;
	Много се притеснява какво ще каже учителката на родителите му;
	Родителите му постоянно се оплакват от него. Описват го като буйно, инат, прави всичко напук. Споделят, че много ги дразни;
	Държи да остане облечено с дрехите си, когато е помолено да се съблече.
Влияние на здравните фактори	Наличие на синини по тялото, които не могат да бъдат обяснени с падания при игра;
	Наличие на порязвания, следи от изгаряния, белези, дълбоки рани и/или счупвания;
	Регрес в поведението – лапа си пръста, напишква се, изпуска се;

Предучилищна възраст	
Области на идентифициране на проблеми	Маркери за риск
	Засилена мастурбация;
	Често се оплаква от болки в корема, ставите, главата;
	Лесно се разплаква;
	Причинява си болка само;
	Поява на нови и силни страхове, които не могат да бъдат обяснени;
	Започва да заеква;
	Постоянно се докосва и/или чеше по гениталиите;
	Появяват се обриви и зачервявания в интимната област.

Училищна възраст	
Области на идентифициране на проблеми	Маркери за риск
Поведение и учене	Има синини и белези по тялото, които се опитва да скрие;
	Има промяна в стила на обличане;
	Предпочита да стои облечен с връхни дрехи;
	Рязко понижава ученето и успеха си;
	Често и хаотично отсъства от часове;
	Има чести проблеми с дисциплината, случва се да бъде отстранен от час;
	Губи интерес към обичайните си занимания;
	Не се вълнува от нищо, социално отдръпване;
	Забелязва се засилен сексуален интерес и/или сексуализирано поведение.
Внимание и концентрация	Спи в час;
	Свърхвъзбудим и напрегнат е;
	Многократно е търсил подкрепа от психолога/ педагогическия съветник или привлича вниманието на друг възрастен от училището;
	Напоследък е наказван повече;
	Често е отнесен, блуждае.
Хиперактивност и тревожност	Не може да стои на едно място;
	Има промени в телесното му тегло – храни се прекалено много или спира да се храни;
	Често бързо сменя настроението си;
	Проявява очевидна напрегнатост и неспособност да се отпусне;
	Има изразени страхове.
Импулсивност, агресивност, противопоставяне	Напряга се и се ядосва, ако го попитат за вкъщи;
	Станал е много избухлив. Лесно се дразни от всичко;
	Отказва участие в живота на класа и в училищния живот;

Училищна възраст	
Области на идентифициране на проблеми	Маркери за риск
	<p>Регистрира се повишен сексуален интерес и/или предизвикателно поведение;</p> <p>Трудно спазва граници в общуването;</p> <p>Флиртува активно;</p> <p>Обикаля около училище преди и след часовете. Не иска да се прибира;</p> <p>Сменя много приятели за кратко време;</p> <p>Пуши, пие алкохол и/или злоупотребява с наркотици.</p>
Социални умения и отношения с връстници	<p>Има чести конфликти с другите ученици;</p> <p>Губи приятелите си;</p> <p>Враждебен е към другите ученици, тормози другите;</p> <p>Тормозен е от другите;</p> <p>Не се движи заедно с класа;</p> <p>Няма приятелства в класа или дружи с други ученици, които също имат проблеми;</p> <p>Трудно създава приятелства;</p> <p>Другите странят от него;</p> <p>Отказва да излиза в междучасията, предпочита да стои в класната стая;</p> <p>Настойчиво следи и не се откъсва от телефона си;</p> <p>Постоянно разговаря по телефона;</p> <p>Прекалено много е ангажиран в социалните мрежи;</p> <p>Склонен е да се самоизолира и страни от другите ученици.</p>
Признаци на депресия и други емоционални затруднения	<p>Изглежда уморен, отпаднал;</p> <p>Няма енергия, изтощен е;</p> <p>Споделя, че се чувства виновен;</p> <p>Лесно се разстройва и разплаква;</p> <p>Споделя за суицидни мисли;</p> <p>Оплаква се от чести болки в главата и корема;</p> <p>Без желание ходи на училище;</p> <p>Споделя, че се страхува;</p> <p>Не иска да се прибира вкъщи, отлага прибирането си, размотава се;</p> <p>Не иска да говори за вкъщи и като цяло избягва разговори за себе си.</p>

**ТАБЛИЦИ ЗА ДЕЦА И УЧЕНИЦИ,
В ОПАСНОСТ ОТ УВРЕЖДАНЕ НА ТЯХНОТО ФИЗИЧЕСКО,
ПСИХИЧЕСКО, МОРАЛНО, ИНТЕЛЕКТУАЛНО И СОЦИАЛНО РАЗВИТИЕ**

Предучилищна възраст	
Области на идентифициране на проблеми	Маркери за риск
Контролиране на емоциите	Има проблеми с границите, може да бъде описано като „прилепчиво“ към другите;
	Следва възрастния навсякъде;
	Трудно спазва дистанция и лично пространство;
	Тъпче се с храна;
	Двигателно е много активно;
	Отказва да следва правила;
	Противопоставя се;
	Реагира свръхемоционално и несъответно на ситуацията.
Игра и фантазия	Изглежда незаинтересовано;
	Изпитва трудности в общуването с възрастния/авторитета;
	Не бележи прогрес в учебното справяне;
	Дистанцирано е от другите деца.
Влияние на семейната среда	Облечено е с неподходящи по размер дрехи – прекалено големи/прекалено малки;
	Не е облечено подходящо за сезона;
	Идва с едни и същи дрехи (и бельо) цяла седмица;
	Нуждае се от очила/нови обувки/ръкавици и пр., които не се осигуряват от семейството;
	Често отсъства от детска градина;
	Идва или си тръгва с конфликти, наблюдава се напрегната комуникация между детето и родителя.
Влияние на здравните фактори	Лоша лична хигиена;
	Има медицински проблеми/дентални проблеми, за които никой не се е погрижил;
	Постоянно казва, че е гладно;
	Боли го корема след закуска/обяд;
	Има уморен и отпаднал вид;
	Често се отделя от другите;
	Когато е само, се поклаща напред-назад;
	Има белези, следи по тялото;
Боледува често.	

Училищна възраст	
Области на идентифициране на проблеми	Маркери за риск
Поведение и учене	Често изпада в ярост или избухва;
	Често проявява пасивност;
	Бяга от учебни часове;
	Допуска отсъствия без уважителна причина повече от 5 дни месечно;
	Системно закъснява;
	Поддържа нисък успех и често е на ръба на повтаряне на класа;
	Бележи спад в успеха и ученето;
	Системно не подготвя домашните си работи;
	Често идва на училище без необходими материали и пособия.
	Внимание и концентрация
Лесно се разсейва, блуждае;	
Трудно се концентрира и нервничи;	
Не може да учи и да помни;	
Не може да се организира.	
Хиперактивност и тревожност	Неспокоен е, свръхактивен е, не може да стои мирно дълго време;
	Изглежда объркан;
	Изглежда сякаш не слуша, когато му говорят;
	Лесно се плаши;
	Несигурен е в нови ситуации, губи увереност;
	Прекалено се притеснява.
Импулсивност, агресивност, противопоставяне	Случва се да проси пари от съученици или други хора;
	Краде пари и/или вещи от другите ученици;
	Краде храната на другите;
	Емоционално лабилен е, избухва;
	Трудно следва правила;
	Често се сбива, използва оръжие, когато се бие;
	Склонен е към рискови действия;
	Често има рани, счупвания и др.;
	Сериозно лъже и мами;
	Нарочно ядосва другите;
	Извършва правонарушения.
	Социални умения и отношения с връстници
Самоизолира се от другите ученици;	
Не умее да завърже приятелство;	
Тормозен е от другите ученици;	
Тормози другите ученици;	
Гледа да си отмъсти;	
Идва с едни и същи дрехи продължително време или с неподходящи дрехи;	

Училищна възраст	
Области на идентифициране на проблеми	Маркери за риск
	Предпочита да седи на задните чинове;
	Предпочита да играе с по-малки ученици;
	Изглежда по-малък за възрастта си;
	Потаен е.
Признаци на депресия и други емоционални затруднения	Тревожи се повече от другите;
	Има медицински проблеми, които не са обслужени;
	Много лесно се разболява, има крехко здраве;
	Има много страхове и притеснения;
	Чувства се тъжен и предизвиква съжаление;
	Трудно се адаптира към нови ситуации или хора;
	С нежелание се отделя от дома, за да идва на училище.

Обобщение и анализ на информацията

Информацията, която специалистите получават в процеса на идентифициране на рисковете при конкретното дете/ученик, се обобщава в таблица, което помага да се направи анализ на степента на риск и добра преценка за насочване на детето/ученика към работа със специалистите от екипите за подкрепа за личностно развитие.

Анализът на рисковите фактори се прави с прогностична и ретроспективна цел. Ако бъдат разпознати група от маркери за риск, прогнозата показва в каква посока на развитие ще тръгне детето/ученикът, ако не се предотвратят рисковете и не се осъществи подкрепа. В ретроспективен план анализът на маркерите за риск има значение за разбирането на актуалните трудности на детето/ученика. Важно е да знаем откога са тези трудности, да събираме информация и да свързваме причините, защото това е първата стъпка към разбирането на проблемите на детето/ученика. Интересуваме се от индивидуалния ход на развитие на детето/ученика, но и от неговата семейна среда и отношения.

Областите на идентифициране на проблеми в **предучилищна** възраст са:

- Контролиране на емоциите
- Игра и фантазия
- Влияние на семейната среда
- Влияние на здравните фактори

Деца в тази възраст се учат как да бъдат социални и как да възприемат гледната точка на другия. Играта и фантазията са определящи за развитието на детето. Трудностите в тази област се изразяват в затруднения в научаването на правила, ритуали и сценарии на социални ситуации и понякога тези трудности пораждаат напрежение и агресивно поведение. Деца в предучилищна възраст са все още много зависими от техните родители и от природата на привързаността им се определя тяхното чувство за сигурност. Семейната история на грижата за детето и отношенията с неговите родители са информативни за качеството на привързаността и съответно за очакваното поведение при раздяла с родителите и при изпитване на тревожност.

Областите на идентифициране на проблеми в **училищна** възраст са:

- Поведение и учене
- Вниманиe и концентрация
- Хиперактивност и тревожност

- Импулсивност, агресивност и противопоставяне
- Социални умения и отношения с връстници
- Признаци на депресия и други емоционални затруднения

В тази възраст децата са много по-автономни и имат повече умения за справяне при трудности и нови ситуации.

Областите на разпознаване на маркери на риск в контекста на образователната среда имат връзка с основните аспекти в процеса на учене – когнитивните компетентности, социалните и емоционални умения, както и за личностното развитие като цяло. Рисковите и защитните фактори оказват влияние върху обучението в училище. Изследванията показват, че оценката на баланса между рисковите и защитните фактори е средство за разбиране на проблемите чрез създаване на хипотези за техните източници, както и чрез планиране на подкрепа за детето/ученика – за неговата цялостна способност за успешно обучение. *Например: дете в първи клас, което има проблеми с поведението – излиза, без да се обади и без разрешение от класната стая, и се появява обратно в клас, без да дава обяснение. По време на учебните часове често се обажда и говори на висок тон, а при забележка от страна на учителката отвърща с усмивка и не обръща внимание на въпросите ѝ. Животът на това дете е белязан от история на осиновяване след прекарване на известно време в институция – рисков фактор за детето. Поведението му е в резултат на сложни отношения и недобра комуникация с новите му родители – осиновителите, които са предизвиквани непрекъснато от детето, но с негативна и провокативна проява. Детето се нуждае от индивидуализиране на подхода на обучение, при вземане под внимание на влиянието на травмата от изоставянето от страна на биологичните му родители. Защитен фактор в системата на училището е ангажирането на учителката на детето с демонстрираните от него прояви и работата в екип с психолога, насочена към създаване на взаимодействие и доверие с родителите на детето. Защитен фактор са и ресурсите на осиновителите, които имат желание и готовност за подкрепа на детето, но те самите се нуждаят също от подкрепа.*

В процеса на анализ се прави оценка на степента на риск при детето/ученика. Степента на риск е в зависимост от оцененото въздействие на риска върху развитието на детето и периода на проявление на маркерите.

Когато се идентифицират маркери за риск, които не представляват опасност за развитието на детето/ученика и имат кратък период на проявление, степента на риск при детето/ученика се определя като **ниска**.

Средна степен на риск има при деца/ученици, при които са идентифицирани маркери на риск, които са по-продължителни във времето и дават отражение върху развитието на детето, но могат да бъдат овладяни чрез краткосрочна подкрепа, в рамките до една година.

Висока степен има, когато маркерите за риск са с наблюдавана продължителност във времето, което е дало отражение върху обучението и развитието на детето/ученика и налагат дългосрочна подкрепа. Обобщената информация служи като отправна точка за по-нататъшната работа с детето/ученика в образователната среда, насочва вниманието към съдействие и намеса на различни специалисти, според спецификата на конкретния случай на детето/ученика. Събраната информация и анализът на степента на риск служат за формулировка на случая на детето/ученика и са основата при вземането на решение от екипите за подкрепа за личностно развитие каква да бъде подкрепата и как да се планира работата по нейното осъществяване.

Въпреки че се отнасят до различни рискови групи деца и ученици, някои от маркерите за риск се повтарят и при трите групи деца и ученици в риск. За да се разчетат правилно, е много важно да се прилагат подходящи методи на работа и изследване на причините, водещи до тяхното проявление, те да не се разглеждат изолирано, а в съчетание и в общ контекст.

ТАБЛИЦА ЗА ОБОБЩЕНИЕ И АНАЛИЗ НА ИНФОРМАЦИЯТА

Общи данни за детето/ученика (Име, клас, включително дали се касае за нов ученик)	
Участници в процеса на идентифициране на риска	
Методи за идентифициране и времеви период	
Области и маркери на риск от картите за идентифициране на риска	
Степен на риск за детето/ученика – ниска; средна; висока.	
Оценени като ключово важни области на риск, с които да стартира работата с детето/ученика	
Информацията се предоставя на екипа за подкрепа за личностно развитие на детето или ученика /описва се съставът на екипа/	

Използвана литература

- Gertler, P., D. Levine and M. Ames (2004) – Schooling and parental death, *The review of Economics and Statistics*, 86 (1): 211-215
- Fronstin, P., D. Greenberg and P. Robbins (2001) – Parental disruption and labour market performance of children when they reach adulthood; *Journal of population Economics* 14:137-172
- Abdelnoor, A., Hollins, S. (2004) – The effect of childhood bereavement on secondary school performance, *Educational psychology In practice*, 20:1, 43-45, DOI:10.1080/026673604200018041
- Cas, A.G., Frankenberg, E., Thomas, D. (2011) – The impact of parental death on child well-being, *Duke University Survey METER*
- Burrell, L.V., Mehlum, L., Qin, P., (2020) – Educational attainment in offspring bereaved by sudden parental death from external causes: a national cohort study from birth throughout adulthood; *Social psychiatry and psychiatric epidemiology* 55:779-788 <https://doi.org/10.1007/s00127-020-01846-4>
- Bonneau, L. (2009) – School experiences of foster children as seen through the eyes of teachers; Master thesis, Smith College, Northhampton, MA. <https://scholarworks.smith.edu/theses/450>
- Wade, M., Fox, N.A., Zeanah, C.H., Nelson C.A. (2019) – Long-term effects of institutional raising, foster care, and brain activity on memory and executive functioning; *Proceedings of the National Academy of science*, 116 (5) 1808-1813; DOI: 10.1073/pnas.1809145116
- Perkins, S., Bermann, S. (2012) – Violence exposure and the development of school-related functioning: mental health, neurocognition and learning; *Aggressive violent behaviour* 17 (1): 89-98. doi: 10.1016/j.avb.2011.10.001
-

2

Насоки за прилагане
на Инструмент за идентифициране
на маркери на риск при деца и ученици
и определяне на възможности
за предоставяне на допълнителна
подкрепа за личностно развитие
на деца и ученици в риск
в работата на специалистите
от детските градини и училищата

Цели на насоките

Основната цел на насоките е да се повишат уменията и професионалните компетенции на специалистите в детските градини и училищата за прилагане в практиката на инструментта за идентифициране на рискове при децата и учениците и за разработването на план за подкрепа, базиран на оценката на потребностите и насочен към личностното развитие на детето/ученика.

Националната политика за деца/ученици в риск в сферата на образованието е разработена и ориентирана към осигуряване на възможности и предоставяне на **подкрепа за личностно развитие за всяко дете и ученик**. Подкрепата за личностно развитие е разписана в Глава Девета „Деца и ученици“, Раздел II на Закона за предучилищното и училищното образование (ЗПУО). Тя се осъществява чрез създаване на условия за обучение и развитие в съответствие с **индивидуалните образователни потребности на всяко дете и на всеки ученик** (чл. 176 от ЗПУО). Подкрепата за личностно развитие е обща и допълнителна. Общата подкрепа по отношение на децата и учениците в риск включва дейности, които имат характера на превенция на различни по вид затруднения в обучението, както и дейности, които стимулират развитието на децата и учениците като заниманията по интереси и кариерното ориентиране, а допълнителната подкрепа е ориентирана към деца и ученици, оценени като деца и ученици в риск, и надгражда индивидуализирането на подходите и формите за подкрепа чрез оценка на индивидуалните образователни потребности и разработване на план за подкрепа на всяко дете и ученик в риск с оглед неговото личностно развитие. **Законът за предучилищното и училищното образование включва като част от допълнителната подкрепа за личностно развитие „Работа с дете/ученик по конкретен случай“ (чл. 187, ал. 1, т. 1 от ЗПУО).**

„Работа по случай“ е подход, който широко се използва сред професионалистите от т.нар. помагачи професии. По своята същност той е последователност от действия и процес на подпомагане, който цели да се окаже най-ефективна подкрепа за преодоляване на съществуващи рискове и за създаване на среда за развитие на ресурса на детето.

Взаимодействия при „Работа по конкретен случай“ в образователната среда

Насоките дават идея, информация и препоръки за прилагането на подхода „Работа по конкретен случай“ с цел да се координират и обединят усилията и ресурсите на различни специалисти в подкрепа на детето/ученика за създаване на по-добри условия за развитието му и за преодоляване на различни рискове. Те са ориентирани и към улесняване на взаимодействието и сътрудничеството между специалистите от различните системи – системата на предучилищното и училищното образование, на социалните услуги, на здравеопазването, които ще работят с детето/ученика в риск.

Ефективността на подкрепата за децата/учениците в риск в образователната среда се измерва чрез сътрудничеството между участващите образователни специалисти, заедно с класните ръководители и чрез ясното споделяне на отговорностите им. Психолозите и педагогическите съветници осъществяват взаимодействия между децата/учениците, учителите и родителите в детската градина и училището. Тяхната професионална ангажираност е ключово важна в работата с детето или ученика в риск – те са ангажирани със събиране на информация за детето/ученика – неговата история на развитие; организиране на екипни срещи с учители, медицинското лице, логопеда, социалния работник и други помагачи професионалисти за обсъждане на методи за работа; планиране на срещи с родителите за обсъждане на детското поведение, на техники за по-добро родителстване и други дискусии по съответни теми; мултидисциплинарна екипна работа с представители на различни обществени институции; сътрудничество с отдела за закрила на детето, детска педагогическа стая,

центрове за психичното здраве на децата, центрове за работа с деца, както и други служби в общността, които предлагат услуги и програми за подкрепа.

Прилагането в практиката на „Работата по конкретен случай“ ще помогне да се въведе общ стандарт в работата с децата в риск, ще структурира процеса, ще помогне ясно да се определят функциите и ролите на различните специалисти, ангажирани с детето/ученика.

„Работата по конкретен случай“ преминава през три основни етапа:

Етапи в прилагането на подхода

1. Процес на идентифициране на маркери на риск, обобщаване и анализ на информацията и нейното предоставяне на екипа за подкрепа за личностно развитие на детето или ученика

Работа по първи сигнали/маркери на риск при детето/ученика

Най-често първите сигнали за риск при детето/ученика се улавят от учителите в групата в детската градина или подготвителната група в училище, и/или от помощник-възпитателя в групата на детето в детската градина; от класния ръководител, учител, психолога, педагогическия съветник или друг педагогически специалист, който е установил по-близък контакт с ученика в училище. Сигнали за риск могат да бъдат забелязани и споделени с психолога, педагогическия съветник и учители на детето/ученика и от други представители на персонала на образователната институция.

В процеса на определяне на риска като отправна точка и инструмент се прилагат разработените таблици с области на идентифициране на проблеми и маркери за риск.

За възрастовата група на предучилищното образование за трите рискови групи деца областите на риск са свързани с: контролиране на емоции; игра и фантазия; влияние на семейната среда; влияние на здравните фактори.

Предучилищната възраст обхваща периода между 3–6 години, който е значим преход в развитието на всяко дете. От егоцентричното мислене с ограничен капацитет за разбиране за себе си и света в ранната възраст, детето преминава към средната възраст, която го доближава до начина на мислене на зрелия индивид – с неговата логика, себеконтрол и емпатия към другите. В когнитивен план децата от предучилищна възраст се придвижват от магическото мислене към по-логическото, с разбиране на причина и следствие и различаването между играта и реалността. Отношенията с другите стават по-автономни, като отношенията с връстниците оказват влияние върху развитието. В същото време, детето в тази възраст е много зависимо от родителите и се влияе от ранната си привързаност към тях. Детето се опитва да се справя с тревожността и да изгражда вътрешния си ресурс, включително търсенето на помощ и подкрепа от другите. Изграждането на съзнанието дава възможност за усвояване на моралните стандарти, с които оценява поведението си. Детето в този период живее, играейки. Това е възрастта на индивидуалната фантазна игра и на драматичната игра с връстници. Чрез играта детето развива социалните си умения, изследва реалността, учи нови неща и преодолява тревогата си.

Областите, които са изведени в разпознаването на проблеми, свързани с риск за детето, са важни от гледна точка и на по-нататъшното му развитие и ангажиране с учебна работа в периода на училищното образование.

За възрастовата група на училищното образование областите включват: поведение и учене, внимание и концентрация, хиперактивност и тревожност, импулсивност, агресивност и противопоставяне, социални умения и отношения с връстници, признаци на депресия и други емоционални затруднения.

Инструментът за идентифициране на маркери на риск е ориентиран към деца в училищна възраст от 6 до 12 години. Докато детето в предучилищната възраст създава себе си през въображението, то за детето в училищната възраст въображението и играта остават все още важни, но то вече изгражда себе си чрез умения. Постъпването в училище дава възможност на детето да учи чрез практика и последователна работа за надграждане на своите компетентности. Периодът е познат като време за развитие на себеконтрола, податливост за обучение и начало на ученето.

Осъзнаването и разбирането в процеса на обучение за наличието на рискови фактори за детето е сигнал за внимание и действие в детската градина и в училище, включително за намеса от страна на педагогическите специалисти още преди да са се проявили напълно някои потенциални рискове.

За идентифициране на рисковете при детето/ученика учителите и другите образователни специалисти използват методи, описани като част от Инструмента за идентифициране на маркери на риск, чиято цел е да се достигне до причините, пораждащи рисковете, и да се потърсят адекватни стратегии за подкрепа и своевременна интервенция. Най-често прилаганите методи са наблюдението и интервюто.

Наблюдението е основен метод за събиране на информация, която няма как да се получи от други източници, тъй като детето/ученикът се наблюдават в реално време в разнообразни ежедневни и обучителни ситуации. Резултат от наблюдението е регистрация на повтарящи се модели на поведение, които дават информация за съществуващи рискове, но в този процес е изключително важно да се избягва субективното тълкуване на наблюдаваните процеси и явления през призмата на ценностната система на наблюдаващия. За да може да се разберат и интерпретират регистрираните в наблюдението явления по-обективно, са необходими и други методи на оценка като интервюто.

Интервюто е инструмент за установяване на доверителен контакт, за събиране на информация и за даване на информация; за изясняване на гледната точка на детето/ученика относно това как вижда своя проблем и начините за решаване на този проблем; за изясняване на потребности, желания, планове и проблеми; за получаване на мнение, позиция, гледна точка при планиране на работата. Изключително важна е подготовката за провеждане на интервюто, защото чрез него може да се изразява отношението към детето/ученика и е важно това отношение да не съдържа оценка на детето, а да създава атмосфера на приемане, емпатия и разбиране от страна на специалиста.

За да се избягва субективното тълкуване на наблюдаваните процеси и явления през призмата на ценностната система на специалиста, който е стартирал работата с детето, информацията и изводите трябва да се обсъждат в екип за постигане на по-пълна картина за рисковете при детето, в който участва и координаторът на подкрепата за личностно развитие в образователната институция.

Обобщаване и анализ на информацията

Обобщаването и анализът на информацията се правят екипно от участващи в процеса на наблюдение и идентифициране на маркери на риск за детето/ученика специалисти и координатора на подкрепата за личностно развитие в детската градина или училището.

Координаторът отразява информацията в разработената бланка „Обобщение и анализ на информацията“, в която се описват: участници в процеса на идентифициране на риска; методи на работа и времеви период; области и маркери на риск от картите за идентифициране на риска; анализ на степента на риск за детето/ученика и оценени като ключово важни области на риск, с които да стартира работата с детето/ученика.

Обобщението на информацията не е механичен сбор на проблемни области и маркери, а отразява разбирането за важни за развитието на детето/ученика проблеми, които най-често представляват сложно взаимодействие между образователни, здравословни, психологически и социални фактори.

От ключово значение за намиране на ефективен подход в работата с детето/ученика е осъществяването на задълбочен анализ на събраната информация. Анализът показва връзките между идентифицираните маркери на риск и сериозните проблеми, които стоят зад тези маркери, разкрити чрез прилагането на различни методи в процеса на оценка на риска при детето. В разработените таблици с области на идентифициране на проблеми и маркери за риск, някои от маркерите се повтарят и при трите групи деца/ученици в риск, например: „Бяга от часове, хаотични отсъствия“. За да се разчитат правилно маркерите, е много важно да се прилагат подходящи методи на работа и изследване на причините, водещи до тяхното проявление, те да се разглеждат не изолирано, а в съчетание и в общ контекст.

В процеса на анализ се прави **оценка на степента на риск при детето/ученика**. Степента на риск е в зависимост от оцененото въздействие на риска върху обучението и развитието на детето и периода на проявление на маркерите. Когато се идентифицират маркери за риск, които не представляват опасност за развитието на детето/ученика и имат кратък период на проявление, степента на риск при детето/ученика се определя като **ниска**. **Средна степен** на риск има при деца/ученици, при които са идентифицирани маркери на риск, които са по-продължителни във времето и дават отражение върху развитието на детето, но могат да бъдат овладяни чрез краткосрочна подкрепа, в рамките на една година. **Висока степен** има, когато маркерите за риск са с наблюдавана продължителност във времето, което е дало отражение върху обучението и развитието на детето/ученика и налагат дългосрочна подкрепа.

Данни от изследвания на Sameroff, (1987, 1993) и Furstenberg (1999) показват ефекта на силата на хроничното и продължително излагане на детето на множество рискови фактори и въздействието на защитните фактори, които намаляват негативните влияния чрез интервенции на подкрепата. Изследванията посочват, че колкото по-рано се предоставя подкрепа на детето, толкова повече то ще бъде защитено от неблагоприятни изходи за по-нататъшното му развитие и за обучението му.

Насочване към екипите за подкрепа за личностно развитие на дете или ученик в риск

Обобщената и анализирана информация се предоставя на екип за подкрепа за личностно развитие на дете или ученик в риск, който се назначава със заповед на директора на детската градина или училището. Добре е в екипа на детето/ученика да участват ангажираните вече участници по разпознаване на маркерите за риск и анализа на ситуацията на детето/ученика. Екипът за подкрепа за личностно развитие се запознава с информацията, преценява степента на риск за детето/ученика и взема решение за краткосрочна или дългосрочна подкрепа за детето/ученика.

Краткосрочната подкрепа на детето/ученика в риск обхваща времето на планираните дейности за работа по конкретния случай, която се осъществява в детската градина или училището, и обикновено протича в рамките на учебния срок и/или учебната година според решението на екипа. Тя не изисква прилагане на подхода „Работа по конкретен случай“.

Дългосрочната подкрепа изисква прилагане на „Работа по конкретен случай“, защото тя обхваща повече от един етап от степента на образование, повече от една степен на образование или за целия период на обучение в детската градина или училището и това ще осигури системен подход и по-голяма ефективност в работата с детето/ученика в риск. Дългосрочната „Работа по конкретен случай“ се прилага най-често при деца/ученици с по-висока степен на риск, който не може да бъде разрешен лесно и изисква време, ресурс и по-сериозна координация вътре в образователната институция, както и между институциите и услугите в прилагането на различни мерки за подкрепа.

Работа по конкретен случай на дете в риск в детската градина

От гледна точка на развитието на детето в предучилищна възраст подкрепата за личностно развитие приоритетно е насочена към дейности по превенция на затруднения и прояви от различен характер. Въвеждането и прилагането на скрининг за ранно оценяване на потребностите от подкрепа за личностно развитие на децата между 3 години и 3 ½ години създава условия за структуриране на практиките за личностно развитие на базата на получените резултати от скрининг теста още с постъпването на детето в детската градина. Прилагането на теста, както и въпросникът за родителите към него (свободно достъпен тест на <https://www.iphs.eu/n/proekti/скрининг-тест-за-деца-на-три-години/208-обучение-на-учители-от-детски-градини-за-ранно-оценяване-на-риск-от-проблеми-в-развитието-на-децата-със-скрининг-тест.html> и в приложенията) дават възможност още в началото на предучилищното образование на детето да се оцени средата, в която живее, както и потенциалните трудности в обучителен план. Това създава много добри условия достатъчно рано да се поставят целите за предотвратяване на рискове и неблагоприятни посоки за развитието на детето.

При ранното идентифициране на риск и потенциални трудности при децата в тази възраст, освен скрининг теста и въпросника за родители към него, от особена важност е учителите да отделят и повече време за наблюдение на неформалните взаимоотношения между родителя и детето. Информация от типа на това: кой води детето, кой и по кое време го взема, как реагира детето при раздяла, как родителят/грижещият се реагира при срещата си с детето са от особена важност и следва да се вземат предвид при интерпретация на данните от прилагането на Инструмента за идентифициране на маркери за риск.

Инструментът за идентифициране на маркерите за риск осигурява база, която да ориентира практиките във вземането на решение за откриване на рискови тенденции при детето и своевременно предоставяне на допълнителна подкрепа, което изисква индивидуален подход и въвеждане на координирана работа в екип с последователност от стъпки – „Работа по конкретен случай“. По този начин, успоредно с индивидуалните и групови занимания на детето, специалистите от детската градина се ангажират с последователна и системна работа в подкрепа на семейството, която включва и насочване към ресурси и услуги в общността. **Сътрудничеството със социалните услуги** е от ключово значение за успешната работа по случая.

Друга специфика в прилагането на „Работа по конкретен случай“ в детската градина е свързана с **взаимодействието с родителите**. Подкрепата за личностно развитие в детската градина е изцяло опосредствана чрез връзката с родителите на детето, при това колкото по-малко е детето, толкова тази връзка е по-тясна и силна. Това налага развиване на практика, която да изгражда сигурни и устойчиви подходи на сътрудничество между детската градина и семействата на децата.

Третата опора за успешното прилагане на метода „Работа по конкретен случай“ е **интердисциплинарната работа между различните специалисти**. Добрите практики предполагат достатъчно чести срещи между екипите за подкрепа за личностно развитие и учителите на групата, в които да се обсъдят наблюденията и на едните, и на другите спрямо конкретни деца и случаи.

2. Оценка на индивидуалните потребности след определяне на степента на риска, в т.ч. определяне на силните страни и ресурсите на детето/ученика

Работата по конкретен случай в образователна среда стартира със и се базира на индивидуалната оценка на потребностите на детето/ученика.

Оценката на индивидуалните потребности се осъществява от екипа за подкрепа за личностно развитие, сформирани със заповед на директора на детската градина/училището.

Екип за подкрепа за личностно развитие и роля на участниците в него

Оценката на потребностите е процес, който обединява усилията на специалисти с различна професионална експертиза, работещи с детето/ученика. Екипът за подкрепа за личностно развитие се ръководи от определения със заповедта на директора специалист от екипа, като ключова роля в него имат психологът, педагогическият съветник в училището, социалният работник /ако училището има такъв/, активно се включват учители, класните ръководители, възпитателите, медицинското лице в училището/детската градина.

Педагог – класен ръководител, учител, възпитател. Той се ангажира да запознае екипа със спецификата на проблема на детето/ученика; да представи, анализира и обобщи образователните му дефицити и да посочи маркерите за тяхното идентифициране. Съобразявайки се с възможностите на образователната институция, педагогът предлага подходящи за детето/ученика образователни програми за преодоляване на пропуски и приобщаване на децата/учениците в детската градина/училището.

Педагогически съветник – предоставя на екипа експертиза в областта на социалното и емоционалното развитие на детето/ученика, социализирането и отношенията в групата/класа. Анализира и обобщава дефицитите във взаимодействията на децата и учениците в учебна среда и посочва маркери за тяхното идентифициране. Педагогическият съветник предлага дейности/програми за преодоляване на дефицити относно агресивно поведение, разрешаване на конфликти и повишаване на мотивацията за учене, превенция на зависимостите и др.

Психолог – запознава екипа с нормите на психологическо развитие в различните възрастови групи. Представя, анализира и обобщава различни дефицити на децата/учениците и посочва маркери за тяхното идентифициране. Психологът подпомага оценката на потребностите и реализирането на дейности за подкрепа на личностното развитие на децата и учениците. Той предлага подходящи дейности/програми за пряка индивидуална и групова работа с децата и учениците за подобряване на тяхното емоционално и психическо състояние и развиване на личностните им умения.

Логопед – представя, анализира и обобщава дефицитите, засягащи комуникативното и говорно развитие на детето и посочва маркери за тяхното идентифициране. Логопедът подпомага оценката на потребностите и изготвянето на индивидуални планове за подкрепа на личностното развитие на децата и учениците; предлага подходящи дейности за преодоляване на комуникативните нарушения.

Ръководителят на екипа отговаря за целия процес на планирането и провеждането на оценката:

- създава план за извършване на оценката;
- организира общите срещи;
- следи дали графикът се спазва от всички заинтересовани страни;
- участва в изготвянето на обобщението на оценката, обсъждането ѝ с персонала на училището и с детето/ученика (с други заинтересовани лица при необходимост);
- координира изготвянето и изпълнението на плана за подкрепа на детето или ученика, както и на индивидуалния учебен план и индивидуалните учебни програми на ученика при наличие на такива.

Според спецификата на случая, училището/детската градина кани и включва и външни специалисти.

Правила и етични принципи за работа на екипа за подкрепа за личностно развитие при оценката на индивидуалните потребности и ресурсите на детето/ученика

Училището/детската градина разработва и приема правила за работа на екипа при оценката на индивидуалните потребности на детето/ученика. Правилата включват: роли и участие на различните специалисти в процеса на оценката; план-график за работа; управление на процеса, както и етични стандарти, които всеки член на екипа следва.

Етичните стандарти, които имат задължителен характер при работата с деца/ученици в риск, са свързани с:

Конфиденциалност: Процесите на оценка на индивидуалните потребности на деца/ученици в риск са свързани с разговори и споделяне на информация по теми, към които децата/учениците са чувствителни и често имат травматичен характер. Важно е да се запази тайната на личното споделяне по всяко време от страна на работещия с детето/ученика екип. Получената информация се споделя само в екипа и/или със супервайзора на екипа, а написаната информация се съхранява според Закона за защита на личните данни без достъп до нея от неоторизирани от работещия екип лица. От съществено значение е да има ясни договорености с детето/ученика още от самото начало, каква част от информацията и с кого може и ще бъде споделяна и при какви обстоятелства. Важно е да се изясни в разговор с детето/ученика какво то иска да остане в тайна и от кого. Спазването на тези договорености от екипа е от изключително значение както за изграждане на връзка на доверие с детето/ученика, така и за психосоциалната рехабилитация на конкретното дете/ученик.

Доброволно и информирано съгласие: Участието на децата/учениците в дейностите по оценка и индивидуално планиране е препоръчително да става доброволно и информирано. Екипът, работещ с детето/ученика, е препоръчително да обяснява стъпките и дейностите, през които детето/ученикът трябва да премине, както и да насърчава самостоятелното вземане на решение как и доколко да се включва в дейностите (които предполагат степен на свобода в това отношение).

Безоценъчност: Децата/учениците не се оценяват според техния етнически произход, социално-икономически статус, сексуална ориентация, религия, претърпяно/извършено насилие и т.н. Добра практика при правенето на оценка на рисковото поведение е да се води честна и отворена дискусия по темите за зависимости към определени вещества, сексуален опит, полови роли и т.н. Особено важно е да се насърчават и предразполагат децата и учениците да споделят и разсъждават относно преживяно насилие и злоупотреба, извършените нарушения на закона, моделите на възпитание, с които са израснали и др. Работещият екип е необходимо да умее да говори открито, да задава подходящи и щадящи достойнството на децата/учени-

ците въпроси и да се показва, че тяхното мнение, познания и избори са ценени и уважавани. Необходимо е да се обърне внимание на техните собствени нагласи, ценности, използван език и поведение.

Избягване на повишаване на очакванията: Когато детето/ученикът е във висока степен на риск, добра практика е да се дефинират ясно ограниченията и възможностите на средата за въздействие. Неяснотата може да доведе до повишаване на очакванията спрямо резултатите. Високи и нереалистични очаквания водят до разочарования и загуба на мотивация за участие. Този резултат може да засегне както децата/учениците, така и работещите с тях специалисти.

Културална компетентност: Работещите с детето/ученика в риск полагат усилия да поддържат високи стандарти на културална компетентност – те общуват и провеждат своята обучителна и възпитателна дейност във формат, който уважава културните норми, ценности и традиции на детето/ученика.

Професионална етика: Процесите на оценка и индивидуализиране на грижата се предоставят според утвърдените етични правила на педагогическите, медицинските и другите помагачи професии (социална работа, психологическа подкрепа и т.н.).

Осъществяване на оценката на индивидуалните потребности на детето/ученика в риск

Оценката на индивидуалните потребности на дете или ученик в риск се базира на правото на детето/ученика на достъп до качествена грижа и образование, на разбирането, че децата/учениците в риск се нуждаят от адекватна на потребностите им подкрепа, от разбиране на причините за риска и от индивидуален подход в работата, който да помогне за преодоляване на кризите и за развитие на ресурсите на детето/ученика.

Оценката поставя акцент върху онези области и маркери, които са идентифицирали и определили детето/ученика като дете/ученик в риск. Тя има изследователски, консултативен и развиващ характер. В хода и в резултат на оценката се изследват основните рискове и дефицити, но и протективни фактори и ресурси, обсъждат се и се предлагат стратегии и мерки, които изискват мултидисциплинарен подход в работата, включването на специалисти с различни професионални компетенции, което ще осигури подкрепа и условия, благоприятстващи оптималното развитие на всяко дете и ученик.

Детето/ученикът е активен участник в процеса на оценката. То е информирано и запознато по подходящ начин за целта на оценката и какво предстои в процеса. Мнението на детето/ученика се търси активно от екипа по всички въпроси.

Области на оценка

Оценката на детето/ученика е необходимо да включва следните области:

- Образователни потребности
- Познавателно и емоционално развитие и поведение при стрес
- Социално развитие/умения
- Език, комуникация, идентичност
- Проблемно поведение
- Умения за самостоятелен живот
- Здравен статус и здравно поведение
- Ресурси на средата

Всяка област насочва усилията на екипа при оценката към необходимата информация и дава възможност за нейното структуриране. Важно е да се има предвид, че зададените области трябва да отразяват максимално точна и индивидуална за детето/ученика информация. Ако има области, за които обективно няма как да се събере информация за конкретното дете/ученик, те не се попълват.

➤ **Образователни потребности**

Оценката на образователните потребности има за цел да определи: 1/ степента на грамотност, знанията и уменията, които детето/ученикът има, 2/ образователните дефицити, 3/ потенциала за развитие на детето/ученика.

В оценката на образователните потребности на детето/ученика водеща роля имат учителите и класният ръководител, но тя трябва да се базира и на информация, свързана с достигнатото ниво на развитие на: познавателните процеси, емоционалното функциониране, причините за и проявите на проблемно поведение, осъществена от психолог. Тази информация ще помогне да се получи по-голяма яснота относно ресурсите на детето/ученика и причините за образователните дефицити и да се разработят образователни стратегии и подходи, адекватни на индивидуалните му потребности. Това е от особено значение за децата и учениците със специални образователни потребности, за които липсва оценка от комисия.

Оценката на децата и учениците със специални образователни потребности се осъществява съгласно Наредбата за приобщаващото образование, обн. – ДВ, бр. 86 от 27.10.2017 г.; приета с ПМС № 232 от 20.10.2017 г., като включва използването и на методики за функционална оценка, например методика за оценка на образователните потребности на децата и учениците.

Оценката на образователните потребности на детето/ученика в риск включва и изследване на силните страни за личностно развитие, както и възможностите на образователната среда за тяхното стимулиране – условия за стимулиране на интересите, заложибите и дарбите, както и целенасочена програма за професионално развитие на ученика.

➤ **Познавателно и емоционално развитие и поведение при стрес**

Основните показатели, свързани с познавателното развитие, които се изследват в процеса на оценка на потребностите, са свързани с: мислене и разбиране на причинно-следствени връзки; решаване на проблеми; памет; внимание; възприятие; въображение.

При оценката емоционалното развитие и поведението при стрес се отразяват чрез следните показатели: самоконтрол и следване на социалните норми/граници; отделяне от възрастен (само за деца от детската градина и ученици в класовете от началния етап на основното образование); тревожност; импулсивност; толерантност; справяне със стрес; търсене на близост; адаптивност при промяна; чувство за емпатия към другите; приемане на авторитети; приемане и спазване на правила и следване на инструкции; прояви на агресия към другите; противопоставяне на възрастните и вербална съпротива – у дома и в детската градина/училището; проблеми в поведението – девиантност и закононарушения.

Тази част от оценката се осъществява от психолога в детската градина/училището или от психолог от друга институция с опит при оценяването на индивидуалните потребности на дете/ученик в риск.

➤ **Език, комуникация, идентичност**

Оценяват се потребностите, свързани с езиково развитие; езиково разбиране; създаване на текст; способност или умения за назоваване на мисли и чувства; способност за разказване на истории (показателно е при ученици); разбиране на игра с думи, шеги, метафори и други (показателно е при ученици); разграничаване на фантазия от реалност (показателно е за деца в детска градина).

Отразяват се наблюдения върху детето/ученика, свързани с това как възприема себе си, как оценява способностите си (самооценка), какво е самочувствието му; наблюдения върху изразени от него мнения, използвани изразни средства. Тук се включват и информация и наблюдения за културни и религиозни особености.

➤ Проблемно поведение

(Информация от учителите в групата в детската градина/класния ръководител/координатора на подкрепата за личностно развитие в детската градина/училището)

Показателите са свързани с: изоставане в обучението, слаб успех; бягства от училище и/или от вкъщи; агресивни прояви, противопоставяне, девиантност; конфликти с връстници, тормоз (жертва/насилник); самоизолиране, отдръпване от връстниците; злоупотреба с вещества; рисково сексуално поведение и/или друго рисково поведение.

➤ Социално развитие и умения

Оценяват се отношенията с връстници и възрастни, как разбира и изпълнява социалните задачи, как общува и си взаимодейства в група и в различни социални роли.

При оценката се обръща внимание на това какви интереси и предпочитания/желания има; приятели и приятелски кръг – има ли такива, как са станали приятели, какво влияние имат върху него в настоящия момент; кой му липсва – защо.

Важен е акцентът върху взаимоотношенията с връстници – с кого предпочита да общува – защо; какво поведение има – активен/пасивен при установяване на контакт, при инициране на общи дейности. Какъв е статусът му в неформалната структура? Как се е сдобил с този статус? Ползва ли социалните мрежи – Facebook, Instagram, Snapchat и други.

Наблюдението се фокусира и върху взаимоотношенията в семейството и с други възрастни: на кого се доверява – защо; от кого има респект; на кого подражава; с кого се конкурира; значими житейски събития и загуби.

Изследване на поведението на детето/ученика в конфликти – как участва в конфликти – създава, избягва, помирява, агресира и т.н.; кои са най-честите поводи да влиза в конфликт; има ли умения да търси помощ/подкрепа.

➤ Умения за самостоятелен живот

Показателите, свързани с умения за самостоятелен живот, са свързани с това какви интереси и предпочитания/желания има детето/ученикът; с мотивация за учене и развитие; с разбиране, усвояване и следване на инструкции; с изпълнителност; с екипност.

Оценката включва информация за обучение и изграждане на умения у детето/ученика във връзка с подготовката му за самостоятелен живот – оценява се наличието на способности да се грижи за себе си; на изградените житейски и социални умения и способност за интеграция.

➤ Здравен статус и здравно поведение

В тази част на оценката активно се включва медицинското лице в детската градина/училището.

Целта на тази област от оценката е да се получи информация за здравния статус на детето/ученика – алергии, хронични болести, инфекциозни болести; медицинско предписание за хранителен режим, изисквания за диета и да се предприемат мерки за овладяване на рискове, свързани със здравето, които се отразяват и на образователните постижения на детето/ученика.

Важна част е оценката на знанията и уменията за запазване на собственото здраве, както и особеностите на здравно ориентираното поведение на конкретното дете/ученик.

Насоките, които се следват от всички, работещи с детето/ученика, са свързани с осигуряване на здравни дейности, а за децата над определена възраст – съвети и информация в контекста на сексуалното образование и относно злоупотребата с наркотични и упойващи вещества.

➤ Ресурси на средата

Това са различни форми и механизми на подкрепа, чрез използване на програми за финансова и материална подкрепа; социално подпомагане, социални услуги и други ресурси в общността.

Обобщение на оценката и организиране на информацията

След изготвянето на оценката по области, следващата стъпка е обобщението на събраната информация.

Оценката е процес, промените в оценката могат да променят и обобщението. Оценката и обобщението на информацията, относно детето/ученика, се променят и поради характера на работата – изследват се рисковите и защитните фактори във всяка област.

Примерна таблица за обобщение на оценката на индивидуалните потребности на дете/ученик в риск:

Области (основните области от оценката)	Рискови фактори/ дефицити	Протективни фактори/ ресурси	Възможности за развитийни интервенции – на базата на ресурсите за преодоляване на рисковете в рамките на детската градина/ училището	Роля на детето/ученика	Роля на семейството	Роля на професионалистите

Оценката определя рисковите фактори в живота на детето/ученика – индивидуалните, в семейната среда, в училищната общност и други, но е ориентирана и към изследване на силните страни на детето/ученика и неговата среда с цел включването им в процеса на подкрепа и промяна. Тя ориентира екипа за онези области на функциониране на детето/ученика, които съдържат потенциал и ресурси за неговото развитие. Оценката на защитните фактори представя подкрепящата среда за детето/ученика, източниците на опора и намиране на решения за взаимодействията в средата на детето/ученика, които му помагат в справянето с кризите и рисковете. В процеса на оценка и намиране на решения се определя участието и ролята на детето/ученика, на семейството и на професионалистите в подкрепата.

Обобщението на събраната информация се осъществява от екипа и свързва оценката с допълнителната подкрепа и разработването на плана за подкрепа за личностно развитие на детето/ученика в риск.

3. Изготвяне на план за подкрепа за личностно развитие на детето/ученика в риск

Работа на екипа за подкрепа за личностно развитие при изготвянето на плана за подкрепа и взаимовръзката между оценката на потребностите и плана за подкрепа на детето/ученика за неговото личностно развитие

Екипът за подкрепа за личностно развитие на детето/ученика в риск, на базата на оценката на индивидуалните потребности, изготвя план за подкрепа за личностно развитие на детето/ученика.

Работата на екипа се планира чрез изготвен график, който се одобрява от координатора на подкрепата за личностно развитие в образователната институция. Всяка среща се организира от ръководителя на екипа и се протоколира от избран член от екипа. Когато учителите и другите образователни специалисти провеждат общи срещи на екипа, това помага за споделяне и обратна връзка за резултатите, които всеки постига в работата и допринася за намиране на по-ефективни мерки и решения за компенсиране на трудностите при ученето на децата/учениците в риск. От ключово значение в работата на екипа е изграждането на отношения на доверие между членовете му. Ефективната работа не се определя само от графика за провеждане на срещите, а от готовността на всеки да участва, да инициира, да желае да обсъди, да постави въпроси. Тя фокусира работата в най-добрия интерес на детето/ученика и помага да се интегрират гледните точки, да се включат детето/ученикът и родителите и да се създадат нов вид отношения на сътрудничество. Допълнителната подкрепа за личностно развитие е споделена отговорност между членовете на екипа.

Планът за подкрепа е индивидуален и включва начините, по които ще се отговори на потребностите на детето/ученика, кой и как ще предостави подкрепата. Планът е реалистичен, с ясно формулирани и постижими цели и времева рамка, в която да бъде изпълнен – според това дали подкрепата е краткосрочна или дългосрочна. Съобразен е с наличните ресурси в образователната институция и изисква активност във взаимодействието от страна на училището/детската градина с други сфери и институции, което се осъществява от ръководителя на екипа за подкрепа за личностно развитие на детето/ученика.

В изработването на плана за подкрепа детето/ученикът е активен участник. То е информирано и запознато по подходящ за възрастта му начин от ръководителя на екипа с целите на плана и какво предстои в процеса на подкрепата. Мнението на детето/ученика се търси активно от екипа по всички въпроси и се отразява в бележки и протоколи от срещите на екипа за планиране на работата.

В процеса на разработване на плана активно се включват и родителите, търси се тяхното мнение и съгласие, особено за децата в детските градини.

Съдържание на плана за подкрепа за личностно развитие

Разработеният формат на План за подкрепа, приложен към Насоките, следва подхода „Работа по конкретен случай“ и включва:

➤ **Формулиране на случая**

Формулировката на случая е базирана на обобщената информация от работата с детето, свързана с идентифициране на маркерите, областите и степента на риск на детето/ученика, които са предпоставка да започне работа по случай с конкретното дете. Тя представлява описание на важните факти и изводи, свързани с рисковете при детето/ученика. Информацията се съдържа в таблицата: „Обобщение и анализ на информацията“, която е част от инструмента за идентифициране на маркери на риск при детето/ученика.

➤ **Информация за детето/ученика от оценката на индивидуалните му потребности**

Тази част от плана включва обобщена информация от оценката на потребностите, отразяваща особеностите на индивидуалното развитие на детето/ученика и влиянието на рисковите фактори върху различни сфери от неговото развитие. Освен рисковите фактори в обобщението се включва и оценката на защитните фактори и силни страни, както и рисковете и ресурсите на семейната и социалната среда. Информацията се съдържа в „Таблица за обобщение на оценката на потребностите на детето/ученика“.

Целта на включването на обобщената информация в плана за подкрепа е тя да се разбере и сподели от всички, работещи с детето/ученика, за да ги насочва при планирането и изпълнението на конкретни мерки и дейности.

➤ **Области и дейности на подкрепа**

Образователната среда има важна роля в подкрепата на децата/учениците да се развиват не само като образователни постижения, но и като личности. Всички дейности, които помагат на децата/учениците да научат повече за себе си, за интересите си, способностите си, стремежите си, допринасят за тяхното личностно развитие. Чрез различните форми на общуване в детската градина и училището децата/учениците създават приятелства, изграждат доверие, развиват умения. Ако детската градина и училището създават благоприятна среда, това може да помогне да се подобрят не само образователните резултати, а и поведението и по-бързото преодоляване на рисковете при децата/учениците.

Обикновено децата и учениците в риск имат потребност от професионална намеса на различни специалисти. Интегрираният подход в работата по конкретен случай изисква активно взаимодействие и споделяне на професионален опит и ресурси вътре в образователната среда и между различните системи, които имат отношение към проблемите и развитието на детето/ученика в риск.

Планът за подкрепа, по преценка на екипа и в отговор на оценените индивидуални потребности, може да включи приоритетно само няколко области, с които да започне работата с детето/ученика – тези области са оценени като ключово важни при обобщението на оценката.

Подкрепа за обучението в класа/в групата (за дете от детската градина)

Детето/ученикът в риск може да бъде включено в дейности от общата подкрепа, които училището/детската градина развива, но в „Работата по конкретен случай“ мерките и дейностите надграждат общата подкрепа и са свързани с индивидуален подход, съобразен със състоянието на детето/ученика, с преживяната травма и съпътстващи рискове, както и с оценката на неговите потребности и ресурси.

Подкрепата може да се осъществява чрез: индивидуална психологическа помощ и консултиране за редуциране на проблемите с дисциплината; индивидуална работа, свързана с насърчаване на редовните посещения на учебни часове и намаляване на риска от отпадане от училище; индивидуална работа, консултиране и подкрепа за създаване на добри взаимоотношения с другите в класа/групата; за социални умения, свързани с превенция на различни рискове; повишаване на здравната култура и подобряване на здравния статус, които имат отношение към развитието на конкретното дете и др.

Подкрепа на мотивацията и поведението

➤ **Индивидуално консултиране**, насочено към изследване причините за рисковото поведение на конкретното дете/ученик, както и на възможностите за прилагането на адекватни мерки; постоянно наблюдение и оценка на постигнатите резултати. Осъществява се както с детето/ученика, така и с неговото семейство от психолог, педагогически съветник или социален работник (ако училището разполага с такъв). Екипът за подкрепа за личностно развитие определя честотата и вида на консултациите в зависимост от нуждите на конкретното дете/ученик.

- При необходимост се предоставят **юридически консултации, психотерапия и други видове терапия** като арттерапия; трудотерапия; терапия чрез различни видове изкуства и др., за които се използва външен ресурс и детето/ученикът може да бъде насочено към различни услуги в общността.
- След оценката на потребностите, екипът на детето/ученика може да препоръча в плана за подкрепа да се заложат **дейности, свързани с включването на детето/ученика в групова работа или занимания, тренинги с други деца/ученици по програми, свързани със:**
  - **развитие на умения за общуване и асертивно поведение** – ефективно общуване, себеизразяване; управление на емоциите и решаване на конфликти; умение да казваш „не“; да използваш силните си страни и да работиш върху слабите и др.
  - **развиване на социални и жизнени умения** – запознаване с правата на детето и осмисляне на отговорностите; емпатия и уважение към правата на другите хора; взаимодействие със значимите хора в социалната среда – връстници, родители и учители; планиране и разпределение на време, бюджет, формирането на социалните навици на децата в детската градина – умения за хранене, личната хигиена и дисциплина, др.
  - **превенция на рисковото поведение и насилие** – запознаване с видовете насилие и неговите прояви; развиване на умения за контролиране на собствените агресивни импулси; преодоляване на раздразнителност и склонност към конфликтно поведение; толерантност към различията; отстояване на собствено мнение и разрешаване на конфликти без използване на насилие и др.

Включването в груповите дейности има за цел изграждане на различни социални и личностни умения, които да помогнат на детето по-лесно да преодолява рисковите житейски ситуации и да го предпазват от бъдещо попадане в такива рискове.

Психосоциална рехабилитация

Психосоциалната рехабилитация се предоставя на отделно дете или ученик въз основа на оценката на индивидуалните му потребности. Тя е комплекс от дейности на екипа за личностна подкрепа за подпомагане на децата и учениците в риск, които са със затруднения, увреждане или разстройство на тяхното психично здраве, за постигане на оптимално ниво на самостоятелност и за придобиване и прилагане на умения, необходими за пълноценното приобщаване в системата на предучилищното и училищното образование. Водещ на случая на детето или ученика при предоставяне на психосоциалната рехабилитация в детската градина и в училището е психологът или педагогическият съветник, когато е с квалификация по психология. Психосоциалната рехабилитация може да се предоставя и от услуги в общността.

Подкрепа за участие на родителите в процеса на изпълнение на плана за подкрепа на детето/ученика

Привличането на родителите като партньори в процеса на работа с детето/ученика гарантира постигане на ефективност и устойчивост на резултатите. Семейството носи ценен ресурс, който трябва да бъде оценен в процеса на оценка на потребностите на детето/ученика и да бъде насочван и използван правилно от екипа за подкрепа за личностно развитие на детето/ученика.

В плана за подкрепа на детето/ученика се записват и конкретните ангажименти на родителите. Отговорността за изпълнение на плана е споделена с родителите. Те участват в срещите на екипа и в обсъжданията на изпълнението на плана, предоставят своята гледна точка за постигнатите резултати, а така също и всяка идея и предложение за промяна в подхода, която може да бъде от полза за по-доброто разбиране на потребностите на детето/ученика. Родителите имат право на достъп до цялата документация по време на всички етапи на изпълнение на плана за подкрепа.

Детската градина и училището предоставят възможност и среда за активно сътрудничество и подкрепа на родителите. Много често родителите се нуждаят от консултиране за преодо-

ляване на проблеми, свързани с общуването с децата и справяне с проблемното поведение. Образователната институция, чрез своите специалисти, оказва съдействие на родителите – да бъдат изслушвани, когато се решават въпроси, които засягат права и интереси на детето им; да бъдат консултирани по въпроси, свързани с възпитанието на децата от специалист; да получават своевременна информация за постиженията и развитието на децата в образователно-възпитателния процес; да бъдат консултирани за възможностите и формите за работа с детето с оглед максимално развитие на заложите му, както и за възможностите за оказване на педагогическа и психологическа подкрепа от специалист, когато това се налага.

Партньорството с родителите е процес, изискващ много труд, търпение и професионализъм от страна на образователната институция и по-конкретно на екипа за подкрепа за личностно развитие на детето/ученика в риск, който трябва да има свой план и модел за работа.

Пример за активно взаимодействие с родителите:

Фамилната групово конференция е доказан в практиката модел за вземане на решение, в който семейството и образователната институция (детската градина, училището) работят заедно за решаване на проблем, свързан с детето/ученика. Конференцията дава възможност на семейството да изработи свой план, като използва собствените си ресурси и може да поиска допълнителна помощ или подкрепа от училището/детската градина. По този начин семейството, включително и децата/учениците, остават отговорни за решенията, които вземат, както и за степента на тяхното изпълнение. Този модел може да се използва и при създаването и изпълнението на плана за подкрепа на дете/ученик в риск.

Междуйнституционално сътрудничество и насочване към услуги и други ресурси в общността

Проблемите на децата и учениците в риск обикновено не са само образователни, те са комплексни и тяхното решаване изисква холистичен подход, който да мобилизира ресурсите не само на образователната, но и на социалната и други системи, ресурсите на общността с цел навременната им и координирана намеса при забелязани възможно най-рано затруднения в развитието на детето/ученика в риск.

За постигане на по-голям ефект и резултати в работата е необходимо училището/детската градина да взаимодейства активно с отделите за закрила на детето, със социални услуги за деца и семейства, базирани в общността, и с други институции, създадени и функциониращи, за да оказват помощ и подкрепа на деца и ученици в риск. Активното сътрудничество се осъществява не само чрез формални средства – писане на писма, институционално уведомяване и даване на информация за детето/ученика, а повече като организирани срещи между специалисти от различните сфери, имащи отношение към потребностите на конкретното дете/ученик в риск. Ръководителят на екипа за подкрепа за личностно развитие на детето/ученика има водеща роля в този процес на комуникация. По решение на екипа и когато работата по конкретния случай налага, се канят за участие специалисти от други системи и организации и се обсъждат мерки, които да интегрират ресурсите на подкрепа за извеждане на детето/ученика от ситуацията на риск. Мерките са не само училищно базирани, но и такива, насочени към икономически, социални и други потребности на децата/учениците и техните семейства. Адекватен отговор на тези потребности до голяма степен дава мрежата от социални услуги, базирани в общността.

➤ Подходящи дейности и мерки за подкрепа чрез системата на социалните услуги

Предоставянето на социални услуги за деца цели да се създадат условия за пълноценно развитие на детето чрез подходяща грижа и подкрепа.

Социалните услуги са общодостъпни и специализирани. Общодостъпни са услугите за информиране, консултиране и обучение за реализиране на социални права и за развиване на умения, които се предоставят за срок, не по-дълъг от два месеца; както и мобилна превантивна

общностна работа. Специализирани са услугите, които се предоставят при настъпване на определен риск за живота, здравето, благосъстоянието или развитието на детето.

Основните групи дейности, които социалните услуги предоставят, са: информиране и консултиране; застъпничество и посредничество; общностна работа; терапия и рехабилитация; обучение за придобиване на умения; подкрепа за придобиване на трудови умения; дневна грижа; резидентна грижа; осигуряване на подслон; асистентска подкрепа.

Училището/детската градина могат да получат от общината или дирекция „Социално подпомагане“ информация за видовете услуги, които се предоставят на територията на съответната община, както и на областно ниво. В зависимост от спецификата на случая на детето/ученика, в процеса на създаване на плана за подкрепа екипът преценява дали и как да включи релевантни социални услуги за работа с детето/ученика. Включването на услугите се договаря с доставчика на услугата и с ОЗД. Много важен е личният контакт между специалистите от различните сфери, които се ангажират с работата по случая на детето/ученика. Професионалното общуване ще помогне да се вземат съгласувани решения, които са важни за постигане на ефективност в работата, базирана на споделено знание и ресурси. Резултатите няма да бъдат добри, ако се разчита само на административна кореспонденция.

➤ **Подходящи дейности и мерки за подкрепа чрез ресурси в общността**

Включване на заинтересовани страни от общността в работата с децата и учениците в риск може да бъде сериозен и много ценен ресурс. Училището/детската градина като институция и екипът за подкрепа за личностно развитие на детето/ученика проучват възможностите за партньорство с неправителствени организации, читалища, младежки центрове, центрове за кариерно ориентиране, спортни клубове, медиатори сред ромското население – здравни, трудови, образователни, обществени възпитатели и др. Чрез това партньорство може да се инвестира в развитие на таланти и заложби на децата/учениците в риск, което да постига и терапевтични цели, да помага за по-бързото излизане на рисковите среди и ситуации и да подпомага личностното развитие на децата.

Спортът и включването на детето/ученика в спортни занимания е една такава възможност.

Спортът повлиява върху редица качества, характеристики и процеси като: възможността на детето/ученика да учи и да се развива неусетно, потопено в «играта»; възможността да формира дисциплина и самодисциплина, в името на желанието за успех; възможността да опознава своето тяло и способността му да преодолява граници; възможността за контрол на енергията и канализирането на деструктивни нейни прояви в конструктивни и целенасочени действия; възможността да развива способност за посрещане на непредвидими трудности със сигурност и увереност; възможността да се научи как да приема фрустрацията и пораженията; възможността да формира идентичност върху стабилни, реални и възможни факти.

➤ **Специалистите, ангажирани с „Работата по конкретен случай“ и осъществяването на допълнителната подкрепа за личностно развитие на детето/ученика в риск**

Мултидисциплинарността е принцип, чрез който се отстоява холистичният подход за подкрепа на детето/ученика в риск. Този подход синхронизира усилията на всички страни, имащи отношение към подкрепата и развитието на детето/ученика, с участието на специалисти с различна експертиза и опит.

Работата по конкретен случай се осъществява от екипа за подкрепа за личностно развитие при съгласуване и координиране на действията му с водещия на случая в отдела за закрила на детето.

Екипът за подкрепа за личностно развитие на дете или ученик в риск е регламентиран в чл.108 на Наредбата за приобщаващото образование и включва – психолог и/или педагогически съветник, а при необходимост – помощник на учителя и образователен медиатор от общността на детето/ученика или социален работник.

Психолог се осигурява на детето/ученика с идентифицирани потребности от психологическа подкрепа и терапия, необходимост от директна работа и консултиране.

Социалният работник се включва в социално-педагогическата работа с детето/ученика в детската градина или в училището и изпълнява функцията на медиатор между семейството, обкръжението на детето/ученика и образователната институция. Той осъществява срещи с родители и свързва семейството с наличните ресурси в общността – реализира сътрудничество със служби, институции и услуги в общността за създаване на подкрепяща среда за детето/ученика в риск и съпровожда детето в тази среда.

Проблемите на децата и учениците в риск са различни и изискват професионална намеса освен на педагози, психолози и други специалисти от образователната институция и на външни специалисти в отговор на различни потребности на детето. Дейностите по плана за подкрепа в същността си представляват интервенции, които стимулират развитието на детето/ученика по споделен и координиран начин. Всеки специалист, който участва в работата по случая, информира останалите членове на екипа за съдържанието, целите и очакваните резултати на дейностите, които осъществява с детето/ученика. Интервенциите се описват ясно и се обсъждат с детето/ученика и с неговите родители, за да може всеки от тях да разбира целта, продължителността, смисъла и участието си в тяхното прилагане. Те са част от плана за подкрепа на детето/ученика.

► **Продължителност на дейностите за допълнителна подкрепа**

Планът съдържа конкретни дейности, график за изпълнението им и времевата рамка, в която те да се реализират.

Продължителността на дейността е в зависимост от поставените цели и очакваните резултати. Времетраенето на всяка дейност се обсъжда в екипа за подкрепа на детето или ученика.

Насоки за преглед и преразглеждане на плана за подкрепа за личностно развитие

Според конкретната ситуация и случай екипът, разработил плана за подкрепа, взема решения за срока на преглед на плана.

Изпълнението на плана протича като процес на непрекъснато оценяване, наблюдение и преразглеждане на отделните интервенции, комбинацията от тях, тяхната хронология. Прегледът на интервенциите се прави в различен формат в присъствието на специалистите, с участието на детето/ученика, семейството или други значими възрастни от неговата среда.

При прегледа на плана, ако се установи, че има неизпълнение на заложи мерки и дейности, ръководителят на екипа предлага неговото обсъждане в по-разширен състав с участието на директора и отговорните за изпълнението на дейността хора; представят се причините и се вземат решения.

Ако при прегледа на плана се установи, че конкретна мярка или дейност нямат ефект от гледна точка на търсената промяна и развитие на детето/ученика, тя се преразглежда и отпада или се заменя с друга, обсъдена с детето/ученика и родителите дейност.

Прегледът и преразглеждането на плана за подкрепа се протоколират и изпълнението на взетите решения се наблюдава от ръководителя на екипа.

Използвана литература

- Erisman J, de Sabbata K, Zuiderent-Jerak T, Syurina E. (2020) – Navigating complexity of child abuse through intuition and evidence-based guidelines: a mixed methods study among child and youth healthcare practitioners. *BMC Family Practice*. 2020;21:157. <https://doi.org/10.1186/s12875-020-01226-6>
- Van den Brink N, Holbrechts B, Brand P, Stolper E, van Royen P. (2018) – Role of intuitive knowledge in the diagnostic reasoning of hospital specialists: a focus group study. *BMJ Open*. 2019;9:e022724. <https://doi.org/10.1136/bmjopen-2018-022724>
- Stolper E, Wiel M, Kooijman S, Feron F. (2021) – How child health care physicians struggle from gut feelings to managing suspicions of child abuse. *Acta Paediatr*. 2021;00:1–8. <https://doi.org/10.1111/apa.15736>Janson St. (2021)
- Sethi D, Bellis M, Hughes K, Gilbert R, Mitis F, Galea G. (2013) – European report on preventing child maltreatment. Copenhagen, Denmark: World Health Organization Europe
- McConaughy, S. H., & Achenbach, T. M. (1994). Comorbidity of empirically based syndromes in matched general population and clinical samples. *Child Psychology & Psychiatry & Allied Disciplines*, 35(6), 1141–1157. <https://doi.org/10.1111/j.1469-7610.1994.tb01814.x>
- Sattler, J. M. (2002). *Assessment of children: Behavioral and clinical applications* (4th ed.). Jerome M Sattler Publisher.
- Roby J. Children in informal alternative care. N Y UNICEF Child Prot Sect. 2011
- Асоциация „Деметра“ – „Сексуална експлоатация над деца“;
- Борисова, В. – „Алтернативи за деца в риск“;
- Върбанов. С. – „Съдебнопсихиатрични аспекти на насилието над деца“, МУ- Варна
- Димитров, Ив. – „Деца и юноши в криза“;
- Държавна агенция за закрила на детето – „Помагало по превенция на насилието за училищната мрежа
- Златкова-Дончева – „Социалнопедагогическа характеристика на деца в риск, отглеждани извън семейна среда“;
- Кривидарева, Б. и кол. – „Работа с деца в риск“;
- Полнарева, Н. – „Разстройства на детската и юношеската възраст“;
- УНИЦЕФ (2020) „Изследване на насилието над деца в България. Част I“;
- УНИЦЕФ (2020) „Изследване на насилието над деца в България. Част II“.
-

Приложения

**ПЛАН ЗА ПОДКРЕПА ЗА ЛИЧНОСТНО РАЗВИТИЕ
НА ДЕТЕ/УЧЕНИК В РИСК ПО СМИСЪЛА НА ЗАКОНА
ЗА ПРЕДУЧИЛИЩНОТО И УЧИЛИЩНОТО ОБРАЗОВАНИЕ**

Име:	Дата на раждане:
Училище/детска градина:	Клас/група:
Срок за предоставяне на допълнителна подкрепа:	
Вид на допълнителната подкрепа: <i>краткосрочна (в рамките на един етап на образование) или дългосрочна</i>	
Форма на обучение:	

РАБОТА ПО СЛУЧАЙ

Формулиране на случая	
Идентифицирани области и маркери на риск (от таблицата за обобщение и анализ на информацията)	
Степен на риск за детето/ученика (от таблицата за обобщение и анализ на информацията)	

ИНФОРМАЦИЯ ЗА ДЕТЕТО/УЧЕНИКА ОТ ОЦЕНКАТА НА ИНДИВИДУАЛНИТЕ МУ ПОТРЕБНОСТИ

Формулиране на случая	
Особености на индивидуалното развитие – защитни фактори и силни страни (от анализа на оценката)	<i>здравни; когнитивни/емоционални/социални/образователни/език и комуникация;</i>
Особености на индивидуалното развитие и влияние на рискови фактори (от анализа на оценката)	<i>здравни; когнитивни/емоционални/социални/образователни/език и комуникация;</i>
Семейство и социална среда (от анализа на оценката)	<i>базисни грижи/взаимоотношения/други бележки</i>

ОБЛАСТИ И ДЕЙНОСТИ НА ПОДКРЕПА ЗА ЛИЧНОСТНО РАЗВИТИЕ

Области на подкрепа	Цели	Дейности	Отговорен член на екипа за подкрепа	Очаквани резултати
Подкрепа за обучението в класа/в групата (за дете от детската градина)				
Подкрепа на мотивацията и поведението				
Подкрепа на участието на родителите в процеса на изпълнение на плана за детето/ученика				
Междуйнституционално сътрудничество и насочване към услуги и други ресурси в общността				

Области на подкрепа	Цели	Дейности	Специалисти	Резултати
Психосоциална рехабилитация (само за децата/ учениците, които имат оценена потребност)				

ЕКИП И ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ В ПОДКРЕПАТА НА ДЕТЕТО/УЧЕНИКА

Роли и отговорности на образователните специалисти в изпълнението на плана (кой и как се включва в екипната работа)	
Роля на родител / настойник (какви ангажименти се поемат)	
Роля на ученика (договаряне на участието)	
Взаимодействия за осигуряване на ефективността на подкрепата (какви и кой ги осигурява)	
Начин за проследяване на промените – екипни срещи; консултации; обратна връзка от учители на детето/ученика и др. специалисти	
Времетраене на дейностите за допълнителна подкрепа (за всяка дейност)	

Екип за подкрепа за личностното развитие

Председател: _____

	Име, фамилия	Длъжност	Подпис
1			
2			
3			
4			
5			

Коментар на родител: _____

_____
_____

Ученик/чка:

_____
_____

Дата: _____

Приложение 2. Формат на Протокол от преглед на Плана за подкрепа за личностно развитие на дете/ученик в риск

ПРОТОКОЛ ОТ ПРЕГЛЕДА НА ПЛАНА ЗА ПОДКРЕПА ЗА ЛИЧНОСТНО РАЗВИТИЕ НА ДЕТЕ/УЧЕНИК В РИСК ПО СМИСЪЛА НА ЗАКОНА ЗА ПРЕДУЧИЛИЩНОТО И УЧИЛИЩНОТО ОБРАЗОВАНИЕ

Име на детето/ученика:

--

Ръководител на екипа за подкрепа за личностно развитие:

--

Дейности и мерки, свързани с подкрепа за обучението в класа/в групата	Постигнати резултати	Степен на изпълнение на мерките и дейностите/причини за неизпълнение	Отговорник
Взети решения / Общи бележки			

Дейности и мерки за подкрепа на мотивацията и поведението	Постигнати резултати	Степен на изпълнение на мерките и дейностите/причини за неизпълнение	Отговорник
Взети решения / Общи бележки			

Дейности и мерки за участие на родителите в процеса на изпълнение на плана за подкрепа на детето	Постигнати резултати	Степен на изпълнение на мерките и дейностите/причини за неизпълнение	Отговорник
Взети решения / Общи бележки			

Дейности и мерки за между-институционално сътрудничество и насочване към услуги и други ресурси в общността	Постигнати резултати	Степен на изпълнение на мерките и дейностите/причини за неизпълнение	Отговорник
Взети решения / Общи бележки			

Психосоциална рехабилитация (само за децата/учениците, които имат оценена потребност)	Постигнати резултати	Степен на изпълнение на дейностите/причини за неизпълнение	Отговорник
Взети решения / Общи бележки			

Дата на прегледа на плана: _____

Участници в прегледа на плана за подкрепа:

1. _____ / _____

2. _____ / _____

3. _____ / _____

Име и подпис на родителя/настойника:

_____

Име и подпис на ученика/чката:

_____

Дата на следващ преглед на плана: _____

A series of horizontal dashed lines for writing, arranged in 20 rows across the page.

Инструмент за идентифициране на маркери на риск при деца и ученици
и определяне на възможности за предоставяне на допълнителна подкрепа
за личностно развитие на деца и ученици в риск и насоки за прилагането на инструмента

Екип към Ноу-хау център за алтернативни грижи за деца – НБУ,
ръководител на авторския екип – Валентина Симеонова;
Анет Маринова, Даниел Босилков, Илиана Тотева, Янка Николова

Българска
Първо издание
Редактор Станислава Първанова

Предпечат Таралеж ЕООД
Печат ЕА ПРИНТ ООД
Формат: 60/90/8

ISBN 978-954-8973-45-8

Издава:
Министерство на образованието и науката
www.mon.bg

ISBN 978-954-8973-45-8

9 789548 973458

www.mon.bg